

ARTYKUŁY NAUKOWE
STUDIA DEMOGRAFICZNE 2(172) 2017

Agnieszka Fihel

Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski
Centre of Migration Research, University of Warsaw
a.fihel@uw.edu.pl

Marta Kielkowska

Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski
Centre of Migration Research, University of Warsaw
Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski
Institute of Sociology, University of Warsaw
mkielkowska@is.uw.edu.pl

Agnieszka Radziwinowiczówna

Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski
Centre of Migration Research, University of Warsaw
a.radziwinowicz@uw.edu.pl

Anna Rosińska

Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski
Centre of Migration Research, University of Warsaw
a.kordasiewicz@uw.edu.pl

**DETERMINANTY SPADKU PŁODNOŚCI W POLSCE
– PRÓBA SYNTEZY¹**

WPROWADZENIE

Prognozy demograficzne wskazujące na postępowanie procesów starzenia populacji krajów wysokorozwiniętych są szczególnie pesymistyczne dla Polski

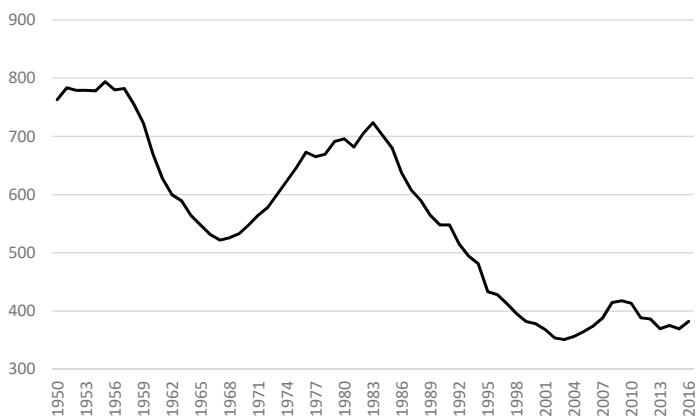
¹ Tekst powstał podczas realizacji projektu „Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach programu Maestro (2013/08/A/HS4/00602), realizowanego w Ośrodku Badań nad Migracjami UW (<http://migageing.uw.edu.pl/>). Projekt dotyczy starzenia się populacji oraz przemian relacji rodzinnych w warunkach bardzo niskiej płodności i licznej emigracji osób młodych. Celem analiz prezentowanych w niniejszym artykule było wyjaśnienie wpływu transformacji ustrojowej na przemiany w polskich rodzinach, w szczególności na spadek płodności stanowiący bezpośrednią determinantę starzenia się ludności.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

(GUS 2014a, Eurostat 2015, ONZ 2015b, Marciniak 2015). Proces starzenia się ma być wyjątkowo szybki, przy czym towarzyszyć mu ma również depopulacja. Bezpośrednią przyczyną tych procesów ma być spadek liczby urodzeń oraz płodności w okresie transformacji, wywołujące tzw. starzenie się u podstawy piramidy wieku. W latach 1984–2003 liczba urodzeń zmalała prawie o połowę (z 702 tys. do 351 tys.), zaś współczynnik dzietności teoretycznej o 48% (z 2,37 do 1,23 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym). Wzrost liczby urodzeń w Polsce w latach 2004–2009 okazał się krótkotrwałym i nieznacznym odbiciem od długotrwałej tendencji spadkowej (Rys. 1). Wskazuje to na złożoność i różnorodność zjawisk warunkujących zachowania reprodukcyjne w kraju przechodzącym transformację ustrojową.

Rysunek 1. Liczba urodzeń w Polsce (w tys.), 1950–2016

Figure 1. Births in Poland (in thous.), 1950–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2016).

Source: own elaboration on the CSO data (2016).

W teoretycznym ujęciu (por. Okólski 2006) można wyróżnić trzy bezpośrednie czynniki wpływające na liczbę urodzeń w danej populacji w danym okresie: (1) liczbę kobiet (i mężczyzn) w wieku zdolności do prokreacji, (2) intensywność tworzenia trwałych związków heteroseksualnych (przede wszystkim małżeństw²), (3) poziom płodności tych par. Jeśli chodzi o pierwszy z tych czynników, to o silnych wahaniami liczby kobiet w wieku reprodukcyjnym (15–49 lat) po 1989 roku zdecydowały wydarzenia II wojny światowej oraz reorganizacja państwa po zakończeniu działań wojennych. Tzw. urodzeniowa kompensata powojenna wywołała charakterystyczny rytm wyżów i niżów urodzeń: wyżu przełomu lat 1940-tych i 1950-tych i jego kolejnych „ech”, na przełomie lat 1970- i 1980-tych i w latach

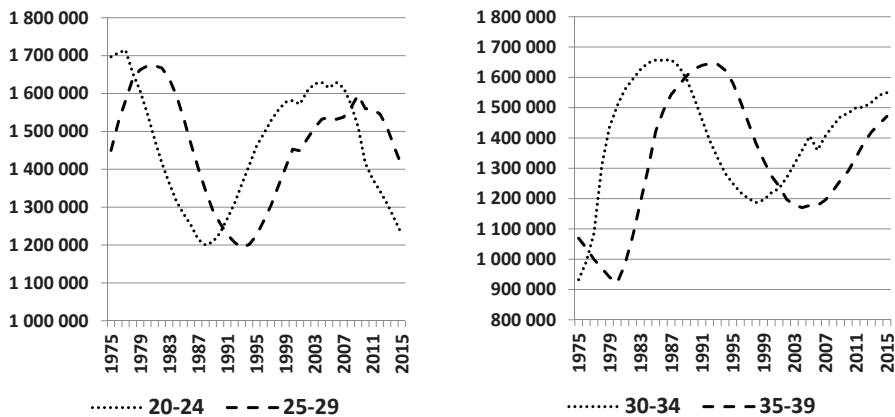
² Mężatki z reguły cechują się wyższą i bardziej stabilną płodnością niż kobiety innego stanu cywilnego, o czym świadczą – między innymi – dane dotyczące płodności zrealizowanej przez generacje kobiet w wieku 50 i więcej lat (Mynarska i in. 2014).

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

2004–2009. Z tego też powodu zmieniała się w ostatnich dekadach liczba kobiet w wieku reprodukcyjnym: wzrosła ona w latach 1984–1999 o 12%, następnie zaś w latach 1999–2016 zmalała o ponad 10% (por. Rys. 2). A zatem działanie tego strukturalnego czynnika przeważnie było przeciwne do zmian liczby urodzeń: liczba kobiet w wieku rozrodczym rosła w czasie, gdy rozrodczość malała (do 1999 roku), malała zaś, gdy liczba urodzeń malała (2000–2003, 2010–2016) lub nieznacznie wzrosła (2004–2009).

Rysunek 2. Liczba kobiet w wieku 20–39 lat, 1975–2015

Figure 2. Women aged 20–39, 1975–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2016).

Source: own elaboration on the CSO data (2016).

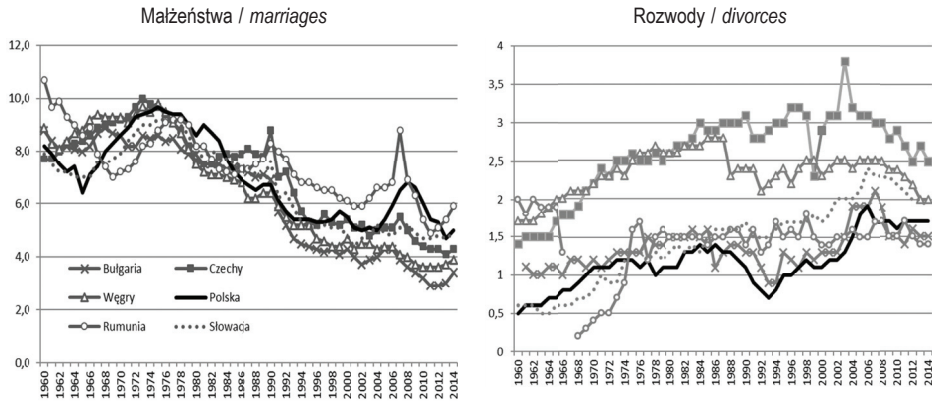
Druga z bezpośrednich determinant liczby urodzeń, czyli intensywność tworzenia trwałych związków małżeńskich radykalnie malała po 1989 roku (Rys. 3), co do pewnego stopnia wiązało się z odraczaniem momentu zawarcia związku małżeńskiego (Kurkiewicz 1998, 2008). Na mechanizm translacji demograficznej (Paradysz 1990) wskazuje intensywny wzrost średniego wieku kobiet wychodzących po raz pierwszy za mąż z 22,4 lat w 1989 roku do 25,8 lat w 2009 roku i 26,6 lat w 2016 roku (GUS 2016). Analizy kohortowe pokazują, że oprócz zmian kalendarza na poziom małżeńskości wpływ miało upowszechnianie się związków partnerskich (kohabitacji) oraz rosnąca nietrwałość małżeństw. Kobiety urodzone w latach siedemdziesiątych i później częściej zawierały związki partnerskie, a ich pierwsze małżeństwa były mniej trwałe w porównaniu z małżeństwami wcześniejszych kohort (Frączak i in. 2011). O mniejszej trwałości związków małżeńskich świadczą też dane przekrojowe, wskazujące na rosnącą intensywność rozwodów (Rys. 3).

Spadek liczby urodzeń w Polsce związany jest również ze zmniejszeniem płodności w wymiarze ilościowym (efekt *quantum*) oraz z jej odraczaniem (efekt *tempo*). Oba te czynniki wpływały na spadek płodności w ostatnich dekadach, a ich znacze-

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

Rysunek 3. Ogólne współczynniki małżeństw i rozwodów (na 1000 ludności) w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, 1960–2014

Figure 3. Crude marriage and divorce rates (per 1000 of population) in selected Central and Eastern European countries, 1960–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2016).

Source: own elaboration on the CSO data (2016).

nie było równorzędne³. Na tendencję do ograniczania liczby potomstwa wskazują wyniki analiz płodności kobiet, które już zakończyły okres reprodukcji, to znaczy urodzonych w latach 1960-tych i wcześniej (Kotowska i in. 2008). Chociaż proporcja kobiet (w poszczególnych kohortach) rodzących w ciągu swego życia jedno lub dwoje dzieci pozostawała w miarę stabilna, a najliczniejsze są kobiety rodzące dwójkę dzieci, to rośnie też odsetek kobiet bezdzietnych przez całe życie, a maleje odsetek tych decydujących się na posiadanie trojga i większej liczby dzieci. Bardzo istotny jest wzrost proporcji kobiet bezdzietnych⁴: aż 15% kobiet urodzonych w latach sześćdziesiątych nie ma dzieci, a wśród późniejszych generacji odsetek ten będzie wyższy⁵.

Odracanie decyzji o posiadaniu dziecka⁶ wiąże się bezpośrednio z odracaniem decyzji o zawarciu małżeństwa. Wydaje się jednak, że okres historyczny, w trakcie którego zachodzi mechanizm translacji małżeńskości i płodności, ma swoje ograniczenia. Mimo że jedną z konsekwencji odracania macierzyństwa jest wzrost

³ Analiza hipotetycznych zmian liczby urodzeń w Polsce pokazuje, że po eliminacji efektu *tempo* liczba urodzeń wzrosłaby w okresie 1990–2002 o 60%, zaś po eliminacji efektu *quantum* – o 56% (Sobotka i in. 2005).

⁴ Statystyczny wpływ bezdzietności na TFR jest bardzo duży bowiem, aby utrzymać ten współczynnik na poziomie 2, inne kobiety musiałyby mieć po troje, czworo dzieci. Tymczasem systematycznie maleje skłonność do tworzenia rodzin wielodzietnych.

⁵ Niekorzystne dla współczynnika TFR zmiany dzietności zaczynają się od generacji urodzonych pod koniec lat 1960-tych.

⁶ Od 1989 roku wartość średniego wieku w momencie urodzenia dziecka wzrosła dla kobiet o ponad 2,5 roku, do około 29 lat w 2014 roku (GUS 2016).

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

dziatności niezrealizowanej (bezdziatności nieintencjonalnej), związanej z mniejszą możliwością poczęcia w starszym wieku, to jednak większość kobiet, pręcej czy później, decyduje się na dziecko. Świadczy o tym wartość skorygowanego współczynnika dziatności (*adjusted-TFR*) (Bongaarts i Feeney 1998), niwelującego efekt *tempa*, który jest wyższy niż współczynnik tradycyjnie liczony i wynosi około 1,6 (Holzer-Żelażewska i Tymicki 2009, Tymicki 2008).

Do najważniejszych bezpośrednich determinant spadku urodzeń w Polsce po 1989 roku należały zatem zmiana kalendarza (odraczanie), spadek rozrodczości oraz spadek intensywności tworzenia związków małżeńskich. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie najważniejszych czynników poza demograficznymi: społecznych, kulturowych, ekonomicznych i innych, które mogły warunkować odraczenie i spadek małżeństwa i płodności w Polsce w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) oraz transformacji ustrojowej. Na podstawie bogatej literatury przedmiotu dotyczących istniejących teorii małżeństwa i rodziny oraz zrealizowanych już w Polsce badań, chcemy omówić najważniejsze z czynników pozademograficznych, które nazywamy pośrednimi determinantami płodności. Które z nich były najważniejsze dla spadku i odraczenia płodności w okresie transformacji ustrojowej? Na czym polegała zmiana uwarunkowań płodności, jaka zaszła w czasie transformacji? Celem niniejszej analizy jest przedstawienie autorskiej syntezy teoretycznej, która w diachronicznym ujęciu przedstawia przemiany determinant płodności w okresie PRL i podczas transformacji ustrojowej.

W tym miejscu chcemy określić dwa terminy ważne w niniejszej analizie: „rodzina” i „transformacja ustrojowa”. Na potrzeby niniejszego tekstu za T. Szlendakiem przyjmujemy, że rodzinę konstytuuje obecność dziecka: „rodzina to co najmniej jedna diada [para – przyp. aut.] rodzic (dorosły opiekun) – dziecko” (Szlendak 2010: 113). Przyjmujemy tę definicję na zasadzie rozstrzygnięcia operacyjnego, mając świadomość występującej pluralizacji form życia rodzinnego i samych koncepcji rodziny, które rozpinają się pomiędzy dwiema skrajnościami: rodziną nuklearną⁷, silnie powiązaną z rozrodczością, oraz grupy osób, które łączy solidarność międzypokoleniowa, więź emocjonalna czy intymność, składająca się z osób spokrewnionych lub nie (Fisher 1994). Pomimo tej postępującej różnorodności w tym artykule szczególną uwagę poświęcamy małżeństwom, ponieważ w Polsce to dziatność realizowana w małżeństwach ma główny wpływ na poziom płodności (Mynarska i in. 2014, Kotowska 2009). Z kolei transformacja ustrojowa to zmiana społeczna, rozpoczęta w Polsce w 1989 roku, na którą składają się procesy ekonomiczne, społeczne i kulturowe właściwe dla krajów odchodzących od gospodarki centralnie planowanej, monopartyjnego systemu politycznego i ustroju socjalistycznego, które realizowały reformy prowadzące do rozwoju wolnego rynku, demokracji, swobód obywatelskich. W naszej analizie nie ograniczamy się jednak

⁷ Rodzina nuklearna to rodzina dwupokoleniowa, która składa się z rodziców lub rodzica i dzieci (Nowicka 2007: 321).

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

tylko do wyżej wymienionych przemian *transformacji ustrojowej*, ale również przemian *okresu transformacji ustrojowej*, które pozostają nierozłączne, symultaniczne, a często też współzależne. Chociaż spadek liczby urodzeń zaczął się jeszcze przed 1989 rokiem, stoimy na stanowisku, że transformacja ustrojowa stanowiła zbiór systemowych zmian o charakterze fundamentalnym, wywierających zasadniczy i zupełnie odmienny (od warunków mających miejsce w okresie PRL) wpływ na zachowania reprodukcyjne Polaków. Oczywiście, warunki ekonomiczne, społeczne i polityczne nie były jednolite przez cały czas trwania systemu komunistycznego, ale nie ma tu miejsca na dogłębną analizę okresu 1945–1989. Celem niniejszego tekstu jest zaakcentowanie przede wszystkim różnic w uwarunkowaniach powstawania rodzin i ich rozwoju w okresie PRL i transformacji ustrojowej.

ZMIANY MAŁŻEŃSKOŚCI I PŁODNOŚCI W ŚWIETLE WYBRANYCH TEORII

Na czynniki sprzyjające odrzucaniu małżeństwa i upowszechnieniu się metod regulacji urodzeń wśród par małżeńskich jako na przyczyny spadku dzietności wskazywała teoria przejścia demograficznego⁸. Złożone interakcje pomiędzy zachowaniami reprodukcyjnymi i uwarunkowaniami instytucjonalnymi, ekonomicznymi i kulturowymi wymagały dalszego wyjaśnienia – na gruncie teorii ekonomicznych, socjologicznych i demograficznych – zasad formowania się i trwania związków oraz podejmowania decyzji prokreacyjnych. J. Bongaarts (1978) wskazał cztery zmienne spośród jedenastu wyróżnionych przez K. Davis i J. Blake (1956) wyjaśniające 95% zróżnicowania płodności w porównaniach międzynarodowych i międzygeneracyjnych: długość okresu pozostawania przez kobietę w stabilnym związku z mężczyzną, możliwość stosowania metod zapobiegania ciąży i ich skuteczność, możliwość przeprowadzenia legalnej aborcji oraz długość okresu niepłodności poporodowej. Zakładając, że ostatni z tych czynników jest w kraju wysoko rozwiniętym mało istotny, można dalsze rozważania skoncentrować wokół dwóch zasadniczych pytań: jakie są przyczyny malejącej skłonności do zawierania związków oraz ich nietrwałości? oraz dlaczego następuje wzrost preferencji do ograniczania liczby potomstwa?

Poszukując odpowiedzi na pierwsze z tych pytań, warto odwołać się do ekonomicznych i socjologicznych koncepcji związku partnerskiego i małżeńskiego. Zgodnie z teorią racjonalnych oczekiwań, jednostki tworzą związki heteroseksualne wtedy, gdy korzyści netto z nich płynące przewyższają korzyści netto z rozwiązania alternatywnego, jakim jest w tym ujęciu życie w pojedynkę (Becker 1974, 1973). Korzyści z małżeństwa wiążą się z wytworzeniem tzw. kapitału małżeńskiego:

⁸ Choć za twórców tej teorii uznaje się D. Kirka, F. Notesteina i W. Thompsona, za prekursorów studiów nad zmianami płodności w kontekście przejścia demograficznego uznać można A. Coale'a (1973, 1986) i J. Caldwell (1982).

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

posiadaniem i wychowaniem wspólnego potomstwa, wzajemnym świadczeniem dóbr i usług realizowanych w gospodarstwie domowym, korzystaniem ze wspólnego majątku itp. (Radzikowska 1995). Koszty natomiast obejmują koszty transakcyjne poszukiwania odpowiedniego partnera i rozpadu związku (Brien i in. 1999), ograniczenie autonomii każdego z partnerów w podejmowaniu decyzji, dysponowaniu majątkiem i czasem. Dlatego wraz z poprawą warunków ekonomicznych oraz rozwojem instytucji zabezpieczenia socjalnego „korzyści z małżeństwa są postrzegane jako mniejsze, i vice versa” (Okólski i Fihel 2012: 271).

Przyczynę wzrostu niechęci do wchodzenia w trwałe związki wyjaśnia koncepcja drugiego przejścia demograficznego (van de Kaa 1987, Lesthaeghe i van de Kaa 1986), zgodnie z którą zastąpienie materialistycznego systemu wartości (akcentującego dążenie do bezpieczeństwa, stabilizacji, porządku) systemem postmaterialistycznym (autonomia jednostki, wolność słowa, wpływ jednostki na decyzje władz) spowodowało rozkwit indywidualizmu, dążenia do samorealizacji oraz uwolnienie się od wzorców narzucanych przez tradycyjne autorytety, także w kwestiach rodzinnych. Konsekwencją było poszerzenie spektrum wyboru zachowań związanych z formowaniem związków⁹ i reprodukcją.

Druga podstawowa determinanta spadku płodności w społeczeństwie nowoczesnym jest związana ze zmianami preferencji dotyczących liczby potomstwa (Radzikowska 1995). Na gruncie teorii racjonalnego wyboru zakładano, iż płodność wynika z autonomicznych i racjonalnych decyzji obojga partnerów kalkulujących koszty i korzyści z posiadania dziecka¹⁰. Te ostatnie zależą od poziomu rozwoju gospodarczego oraz zamożności indywidualnej i społeczeństwa (Leibenstein 1957). Wraz ze wzrostem zamożności zagregowana korzyść z posiadania dziecka obniża się, głównie ze względu na zmniejszenie się korzyści produkcyjnej (wkład dziecka do dochodu rodziny) i socjalnej (zabezpieczenie rodziców na starość), jakiej dziecko dostarcza. Równocześnie rosną koszty związane z utrzymaniem i wychowaniem dzieci, w szczególności dzieci „wysokiej jakości” (Becker 1960), a także koszty pośrednie (alternatywne) związane z utraceniem zarobków kobiet podejmujących zatrudnienie. Rodzice mogą też się cechować „awersją do ryzyka”, w szczególności do znalezienia się w niestabilnej zawodowo pozycji na wysoko konkurencyjnym rynku pracy (Kohler i in. 2001). Według J. Caldwell (1982) rozwój społeczno-

⁹ Trwałe, „dozgonne” związki małżeńskie z definicji stoją na przeszkodzie zmianie, a alternatywne, mniej trwałe formy współżycia, stają się bardziej atrakcyjne i – co ważne – społecznie akceptowane. Chodzi np. o związki kohabitacyjne, rodziny nieheteroseksualne, rodziny na odległość (*LAT – living apart-together*), transnarodowe, rekonstruowane, patchworkowe, które cechują bardziej złożone koligacje rodzinne (Beck-Gernsheim 1998, Connolly 1998, Slany 2002, Szlendak 2010, Okólski i Fihel 2012).

¹⁰ Zgodnie z perspektywą socjobiologii i psychologii ewolucyjnej posiadanie potomstwa leży w interesie jednostki, ponieważ pozwala jej przekazywać swoje geny. Z przyczyn biologicznych reprodukcyjne możliwości kobiet są bardziej ograniczone niż możliwości mężczyzn, a koszty reprodukcyjne – wyższe, ponieważ wiążą się z fizjologiczną inwestycją podczas ciąży i okresu karmienia piersią (Wilson 1998: 161–162).

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

gospodarczy wiąże się z gruntowną zmianą roli kobiety i dziecka w społeczeństwie oraz zmianą kierunku transferów międzygeneracyjnych, przede wszystkim zmniejszając „opłacalność” posiadania dużej liczby potomstwa. Przy założeniu malejącej krańcowej korzyści psychologicznej z posiadania potomstwa¹¹ racjonalne jest zatem ograniczanie ich liczby.

Znaczenie dostępu do środków antykoncepcyjnych i kosztu ich stosowania podkreśla koncepcja R.A. Easterlina (1978), według której płodność jest wypadkową popytu na dzieci (preferencji wobec liczby dzieci zgodnie z teorią Beckera), indywidualnego potencjału reprodukcyjnego (zdolności rozrodczej) oraz kosztów regulacji urodzeń. Te trzy czynniki wynikają z rozwoju społeczno-gospodarczego, ale też w dużym stopniu, oddziałując na poziom zrealizowanej płodności, warunkują dalszy jego przebieg (Radzikowska 1995).

Demograficzne i socjologiczne koncepcje płodności kładą duży nacisk na czynniki kulturowe warunkujące postawy oraz normy związane z dziećmi, instytucjami rodziny i formami opieki nad potomstwem. Według wspomnianej już koncepcji drugiego przejścia demograficznego, jednostki dążące do realizacji własnych potrzeb i pragnień i mające powszechny dostęp do tanich i skutecznych środków antykoncepcyjnych nie stawiają posiadania potomstwa na pierwszym miejscu w hierarchii wartości. Z kolei według koncepcji R. Freedmana (1987, 1975) normy społeczne określają cztery domeny związane z tworzeniem się rodzin: (1) zakres i sposoby kontroli urodzeń, (2) pożądaną liczbę dzieci w rodzinie, (3) sposoby opieki nad nimi oraz (4) stopień powszechności instytucji małżeństwa. Normy te zmieniają się w trakcie rozwoju społeczno-gospodarczego w taki sposób, by sprzyjać zmniejszeniu rzeczywistej płodności: działają one na rzecz upowszechnienia w pełni skutecznej antykoncepcji, zmniejszenia pożądanej (przez aktywną zawodowo kobietę) liczby potomstwa, skracania okresu domowej opieki nad małym dzieckiem, mniejszej stabilności i powszechności małżeństw. W zbliżony sposób realizację płodności opisuje teoria planowanego zachowania (Ajzen 2012, 1985, Fishbein i Ajzen 2010), która odnosi się jedynie do działań celowych, poprzedzanych jednoznaczną decyzją. Intencja, która stanowi centrum zainteresowania tej teorii, kształtowana jest przez trzy rodzaje przekonań dotyczących: (1) oczekiwanych wyników danego zachowania, (2) presji normatywnej wywieranej przez bliskich, (3) wpływu na czynniki ułatwiające lub uniemożliwiające realizację zachowania. Przekonania te są również kluczowe dla decyzji o posiadaniu lub nieposiadaniu dziecka¹².

¹¹ Korzyść ta jest największa z powodu przyjscia na świat pierwszego dziecka, ponieważ związana jest z osiągnięciem statusu rodzica i stworzeniem rodziny, a wraz z każdym kolejnym urodzeniem maleje.

¹² Na przykład na rezygnację z posiadania dzieci może mieć wpływ negatywna ocena faktu posiadania rodziny, odczuwana presja normatywna przeciwna łączeniu wychowywania dziecka z pracą zawodową kobiety albo przekonanie o niemożności posiadania rodziny ze względu na niestabilność związku, niedostateczne warunki mieszkaniowe, finansowe itp.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

Normom społecznym poświęcona jest koncepcja równości płci P. McDonalda (2000), zgodnie z którą w trakcie przejścia demograficznego maleje dyskryminacja kobiet w poszczególnych sferach życia społecznego i w poszczególnych instytucjach społecznych. Zmiany są szczególnie wyraźne w instytucjach nastawionych na jednostkę (prawo, rynek pracy, system edukacji), natomiast w innych (rodziny, religijnych) są znacznie wolniejsze. Prowadzi to do sprzeczności oczekiwań społecznych odnoszących się do życia zawodowego i rodzinnego, a także do podwójnego obciążenia kobiet obowiązkami w tych dwóch sferach życia. W podobny sposób opisuje to interakcjonistyczne podejście do ról społecznych (McCall i Simmons 1966), zgodnie z którym w warunkach wysoce konkurencyjnego rynku pracy występuje konflikt ról matki i pracownicy (Goode 1960, Cover 1989). Może to powodować rezygnację kobiet z pełnej realizacji zamierzeń zawodowych lub prokreacyjnych. Z tego też powodu koncepcje socjologiczne, w szczególności koncepcja równości płci McDonalda, wymieniają jako ważne wszelkie działania państwa przeciwdziałające dyskryminacji kobiet i promujące równy podział obowiązków domowych pomiędzy oboje partnerów, w tym opieki nad dzieckiem.

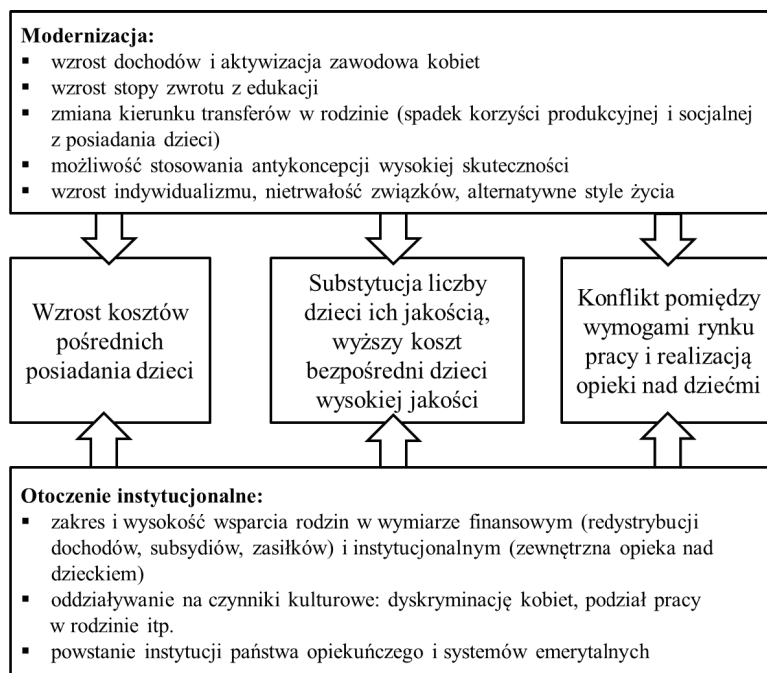
Podobnie modele ekonomiczne budowane na gruncie koncepcji racjonalnego wyboru wskazują, że takie instrumenty polityki państwa jak opodatkowanie pośrednie i bezpośrednie, zasiłki, subsydia czy finansowanie opieki instytucjonalnej nad dziećmi mogą sprzyjać zwiększeniu płodności w różnych grupach ludności (w zależności od formy pomocy wśród dobrze lub gorzej sytuowanych grup).

Reasumując, w ujęciu teoretycznym na odraczenie i spadek małżeńskości i płodności wpływają przede wszystkim wzrost gospodarczy, rozwój instytucji zabezpieczenia społecznego oraz przemiany aksjonormatywne. Czynniki mające związek ze spadkiem i opóźnieniem płodności, wskazywane na gruncie teorii demograficznych, ekonomicznych i socjologicznych, podsumowuje Rys. 4. Nie wszystkie z nich mogły mieć jednak znaczenie dla interesującego nas okresu, tj. późnego PRL i transformacji ustrojowej, co dotyczy w szczególności powstania systemów emerytalnych, które przypada na dużo wcześniejszy okres. Wśród pozostałych czynników można wyróżnić takie, które miały wpływ na odraczenie małżeństwa i/lub płodności, na przykład wzrost stopy zwrotu z edukacji, skłaniający jednostki do wydłużania czasu nauki, lub takie, które sprzyjały niskiej małżeńskości i płodności, na przykład możliwość stosowania antykoncepcji czy konflikt ról kobiet w gospodarstwie domowym oraz na rynku pracy, oraz takie, które wiązały się zarówno ze zmianą kalendarza zdarzeń demograficznych, jak i poziomem ich intensywności, na przykład możliwość realizacji alternatywnych (do życia rodzinnego) stylów życia w młodości. Wreszcie, o ile w powstanie instytucji *welfare state* zmniejszało „opłacalność” dużej liczby potomstwa, na obecnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego część przemian odnoszących się do otoczenia instytucjonalnego powinno, zgodnie z teoretycznymi przesłankami, przeciwdziałać negatywnym przemianom w zakresie rozrodczości. Chodzi nam na przykład o przeciwdziałanie dyskryminacji kobiet w pracy czy wzrost wsparcia rodzin w wymiarze finansowym i instytucjonalnym.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

Rzecz jednak w tym, że rozwój społeczny ulegał w Polsce, tak w okresie PRL, jak i transformacji ustrojowej, znacznej deformacji, o czym pisano również na gruncie badań demograficznych¹³. Dlatego w dalszej części artykułu prezentujemy przegląd badań dotyczących pośrednich determinant spadku oraz odraczania małżeństwa i płodności. Determinanty te zostały pogrupowane tematycznie, odnosząc je do zmian ustroju politycznego, przemian na rynku pracy, polityki państwa, przemian cyklu życia, wartości, upowszechnienia antykoncepcji oraz zmian ról kobiety i mężczyzny w rodzinie.

Rysunek 4. Najważniejsze procesy przyczyniające się do malejącej płodności (schemat teoretyczny)
 Figure 4. Main processes contributing to the fertility decline (theoretical framework)

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

¹³ Można tu na przykład przywołać rozważania o znaczeniu terapii szokowej oraz otwarcia się polskiego społeczeństwa na Zachód w kontekście malejącej płodności (Okólski 2004), wpływu rosnącego bezrobocia na spadek małżeństwa (Gołata 1995) czy procesów ekсклюzy społecznej na wzrost płodności pozamałżeńskiej na obszarach dotkniętych długotrwałym bezrobociem (Szukalski 2004).

POŚREDNIE DETERMINANTY ZMIAN PŁODNOŚCI W POLSCE

USTRÓJ POLITYCZNY

System panujący w Polsce przed 1989 rokiem cechował się niedoborem dóbr materialnych i niskim poziomem życia, a niskie zarobki mężczyzn sprawiały, że do utrzymania rodziny konieczne było (i ideologicznie wspierane) podejmowanie zatrudnienia przez kobiety (Sokołowska 1977). Odsetek kobiet zatrudnionych był wówczas dużo wyższy niż po 1989 roku (Stefańska 2008), lecz często pracowały one w sektorach gospodarczych i na stanowiskach o niższym poziomie wynagrodzeń i gorszych możliwościach awansu (Jarska 2011, Fidelis 2015). Szczególnie po 1956 roku nasilił się trend zatrudniania kobiet na stanowiskach mniej płatnych, mniej zmechanizowanych, mniej eksponowanych – co miało współgrać z ich konstytutywną, pozazawodową rolą opiekuńczą. Wysokie zatrudnienie kobiet nie zawsze wiązało się z faktycznym zapotrzebowaniem na pracę i produktywnością i – jeśli zaistniały ku temu warunki – kobiety często wycofywały się z rynku pracy, by sprawować opiekę nad dziećmi i obowiązki domowe. Stało się tak na przykład w latach osiemdziesiątych, kiedy wprowadzono zasiłek wychowawczy.

Sposób organizacji państwa narzucał bowiem stosunki paternalistyczne na wszystkich poziomach życia społecznego: na linii stosunku władzy do społeczeństwa, przełożonego w zakładzie pracy do pracownika, głowy rodziny do pozostałych jej członków. Podtrzymywano paternalistyczny, wręcz patriarchalny model rodziny gwarantujący jego członkom bezpieczeństwo ekonomiczne i socjalne, w którym kobiety były obciążone „podwójnym etatem” – obowiązkami w domu i w miejscu pracy¹⁴. Kulturowy wzorzec wykonywania obowiązków domowych przez kobietę, a przez to mniejsze zaangażowanie kobiet w aktywność zawodową, był kwestią ogólnie przyjętą i tolerowaną, również przez przełożonych w zakładach pracy.

System autorytarny zapewniał rodzinom stabilne warunki, które obejmowały pewne zatrudnienie, bezpłatne usługi zdrowotne, edukację, do pewnego też stopnia, i szczególnie od lat siedemdziesiątych miejsce dla dziecka w przedszkolu. Konflikt kobiecych ról w rodzinie i na rynku pracy był silny, jednak w przeciwieństwie do okresu po 1989 roku, w PRL kobiety nie były poddane presji wysoko konkurencyjnego rynku pracy, wymogowi podnoszenia kwalifikacji, pracy do późnych godzin wieczornych¹⁵, a przede wszystkim – niestabilności zatrudnienia. W porównaniu z warunkami transformacji ustrojowej, „socjalizm okresu PRL, chociaż nie oferował swobody wyboru stylów życia ani nie stwarzał możliwości znaczącej poprawy jego jakości, zapewniał pewną stabilność (małą stabilizację) i redukował poczucie zagrożenia rodziny” (Okólski 2006: 138). W systemie autorytarnym rodzina mogła

¹⁴ Większe obciążenie było w rodzinach chłopskich, gdzie kobiety oprócz „przydomowych” obowiązków wykonywały też czynności związane na przykład z hodowlą zwierząt na potrzeby gospodarstwa (Tryfan 1987).

¹⁵ Z wyjątkiem pracy zmianowej w zakładach przemysłowych.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

się jawić jako bezpieczna przystań¹⁶, a członkowie rodziny – jako jedyni, którym można zaufać i na których pomoc można liczyć. Stąd waga powiązań krewniaczych, wzajemnych zobowiązań i koneksji („amoralny familizm”, Tarkowska i Tarkowski 1990, Giza-Poleszczuk 2002).

Natomiast w okresie transformacji brak stabilności otoczenia społecznego, a właściwie pewnego układu funkcji i ról państwa oraz zakładu pracy, mógł być kluczowy dla procesu formowania się rodzin w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Pokazał to dla Bułgarii i Rosji D. Philipov (2002), który odniósł koncepcję anomii społecznej (czyli braku lub słabości norm społecznych regulujących funkcjonowanie jednostek w grupach społecznych) do braku ciągłości w systemie społecznym, rodzącego poczucie niepewności w odniesieniu do warunków ekonomicznych, wsparcia państwa, odpowiedzialności pracodawców i instytucji państwa za warunki życia rodzin. Wyniki tych badań wskazywały, że spadek dzietności w obu krajach w największym stopniu wyjaśniały zmienne określające anomie społeczną i erozję kapitału społecznego.

W okresie PRL możliwości realizacji poza domem, na przykład awansu społecznego, ekonomicznego, prowadzenia życia kulturalnego, spędzania wolnego czasu¹⁷, były bardzo ograniczone. Wraz z innymi czynnikami (np. polityką mieszkaniową) mogło to skłaniać młodych ludzi do wczesnego zakładania rodziny. Z kolei w sytuacji niemożności kumulacji dóbr materialnych, reprodukcja biologiczna i inwestowanie w dzieci były racjonalną strategią podejmowaną z nadzieją na odroczone „korzyści dynastyczne”. Zatem rodzina w tym ujęciu nie była „wspólnotą psychologiczną” (Polacy rzadziej wskazywali na ten element jako na warunek szczęśliwego małżeństwa), ale „jednostką zadaniową”, której wewnętrzne konflikty musiały zostać stłumione (Giza-Poleszczuk 2002).

Tymczasem po 1989 roku wachlarz możliwości samorealizacji okazał się na tyle szeroki, wymogi silnie konkurencyjnego rynku pracy tak duże, a koszty wychowania dzieci tak wysokie, że młodzi ludzie zaczęli odraczać lub wręcz porzucać decyzję o założeniu rodziny. Można zaryzykować również tezę, że ludzie w mniejszym stopniu zaczęli traktować rodzinę jako jednostkę zadaniową, a w większym – sami stali się jednostkami zadaniowymi, które budują indywidualną karierę na rynku pracy i kierują się chęcią własnego rozwoju, a waga familizmu słabnie¹⁸.

¹⁶ Podobnie, choć z innych powodów, postrzegał rodzinę w świecie kapitalistycznym C. Lasch (1977).

¹⁷ Ograniczona była też ilość wolnego czasu.

¹⁸ Świadczy o tym na przykład awans Polski w rankingu Transparency International wyróżniającym kraje o przejrzystych, niepoddanych korupcji stosunkach społecznych (Transparency International 2017). Powolne odchodzenie od familizmu, chociaż wciąż pozostawał on cenioną wartością (Giza-Poleszczuk 2002: 290), związane było z rozprzestrzenianiem się reguł nowoczesnego państwa prawa na pozostałe sfery życia społecznego.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

RYNEK PRACY

W okresie powojennym nastąpił wzrost aktywności zawodowej kobiet: ich udział w ogólnej liczbie pracujących zwiększył się z 31% w 1950 roku do 46% w roku 1989¹⁹. Po roku 1989 rejestrowano spadek wskaźników aktywności i zatrudnienia kobiet. Na przykład, w roku 1994 i 2003 wskaźnik aktywności zawodowej kobiet wynosił odpowiednio 52% i 48%, zaś wskaźnik zatrudnienia – 44% i 38% (GUS 2004). Zmiany te związane były z gruntowną reorganizacją gospodarki i rynku pracy. W pierwszych latach transformacji rejestrowano spadek produktu krajowego brutto, bardzo wysoką inflację, okresowy spadek poziomu życia, pojawiło się – i szybko wzrosło – bezrobocie, które w większym stopniu dotknęło kobiety niż mężczyzn²⁰. W pierwszych latach transformacji (1990–1991) kobiety przeważały np. wśród zwalnianych grupowo oraz wśród bezrobotnych absolwentów, także częściej doświadczały bezrobocia długotrwałego (Mandal 1995). Za I.E. Kotowską (2004, 2005) można postawić tezę, że w związku z rosnącą konkurencją na rynku pracy oraz wzrostem wymogów elastyczności i mobilności pogłębił się konflikt praca – rodzina.

Co ciekawe, stopa zatrudnienia kobiet w wieku 25–34 lat zmalała w mniejszym stopniu niż mężczyzn – ich rówieśników, co świadczy o dużej wadze pracy dla młodych kobiet (Matysiak 2009). Jest to związane, po pierwsze, ze strategią edukacyjną kobiet, polegającą na dążeniu do zdobycia wykształcenia wyższego, gdyż wśród osób z wykształceniem wyższym prawie nie występują różnice we współczynnikach zatrudnienia pomiędzy płciami. Po drugie, wiąże się to ze strategią odraczania decyzji o dziecku w sytuacji konfliktu kulturowego, instytucjonalnego i strukturalnego (Matysiak 2009). Dyskryminacja kobiet na rynku pracy nie tylko pod względem płac, ale także stabilności zatrudnienia (Kotowska 1995, Kowalska 1999, Sztanderska i Grotkowska 2009) i możliwości awansu (Domański 1999, Zwiech 2010) sprawia, że decyzje o dziecku są odraczane w ramach strategii unikania (awersji do) ryzyka oraz ze względu na bardzo wysokie koszty alternatywne związane z pozycją na rynku pracy. Stabilne zatrudnienie sprzyja podejmowaniu przez kobiety w Polsce decyzji o urodzeniu zarówno pierwszego, jak i drugiego dziecka (Kurowska 2012), choć w bardziej sprzyjających warunkach instytucjonalnych związek ten mógłby

¹⁹ Na tle innych krajów socjalistycznych bloku wschodniego Polska cechowała się stosunkowo wysoką aktywizacją zawodową kobiet (Sokołowska 1973). Opracowania historyczne okresu PRL poświęcają sporo uwagi aktywizacji zawodowej kobiet zamężnych – był to zasadniczo nowy fakt, ponieważ przed wojną dominującym modelem było podejmowanie pracy zarobkowej przez kobiety niezamężne – w 1931 roku zaledwie trzy na 100 kobiet zamężnych pracowało poza domem (Kurzynowski 2000: 190, por. też Jarosz 2000: 121–122). Z kolei dla okresu powojennego Kurzynowski przytacza wskaźnik aktywności zawodowej mężatek wynoszący na 100 kobiet: 13 (1950), 42 (1960), 68 (1970) i 69 (1989) (ibidem: 193). Mężatki zwiększały swój udział w ogóle pracujących kobiet, pod koniec lat 1980-tych stanowiąc około 70%.

²⁰ W porównaniu z mężczyznami większa była liczba bezrobotnych kobiet, większa dynamika przyrostu bezrobocia, a także większy był udział bezrobotnych w ogóle aktywnych zawodowo kobiet (Janowska i in. 1992, Mandal 1995, Gawrycka i in. 2010).

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

być bardziej wyraźny²¹. W tym miejscu warto też wspomnieć o zasadniczym znaczeniu kapitału kulturowego – umiejętności, najlepiej poświadczonych formalnym dyplomem, dla szans na wysoce konkurencyjnym rynku pracy. Wzrost stopy zwrotu z edukacji nie tylko sprzyja wydłużaniu okresu nauki (por. dalsza część dotycząca przebiegu życia) i odraczaniu płodności przez młode osoby w wieku prokreacyjnym, ale zwiększa też tzw. koszt dzieci wyższej jakości, czyli odpowiednio wykształconych. To z kolei stanowiło w okresie transformacji ustrojowej czynnik sprzyjający ograniczaniu płodności.

POLITYKA PAŃSTWA WOBEC RODZIN

W pierwszych dekadach ustroju socjalistycznego rządy nie tylko w Polsce, ale w całej Europie Środkowo-Wschodniej traktowały wzrost liczby ludności jako wartość samą w sobie, wskaźnik siły i przewagi nad ustrojem kapitalistycznym. Frejka i Sobotka (2008) wskazują, że do końca lat sześćdziesiątych rządy socjalistyczne w Europie realizowały polityki pronatalistyczne, które różniły się między krajami i obejmowały szeroki wachlarz instrumentów. Chociaż analiza oficjalnego dyskursu władzy w Polsce wskazuje na utrzymywanie się tej polityki aż do końca lat osiemdziesiątych (Marody i Giza-Poleszczuk 2000, Siemińska 1983), to realne posunięcia rządu, przede wszystkim umożliwienie w 1956 roku aborcji na żądanie, zaprzeczały pronatalistycznemu celowi polityki.

Warto więc zwrócić uwagę na zmienność i tymczasowość poszczególnych programów realizowanych w okresie PRL. Na przykład, o ile w latach siedemdziesiątych program korzystnych pożyczek oraz przydziałów mieszkaniowych skierowany był do par małżeńskich, zwłaszcza posiadających dzieci, o tyle już w latach osiemdziesiątych mówiono o niesamodzielności młodego pokolenia (Warzywoda-Kruszyńska, Krzyszkowski 1990), które zmuszone było mieszkać w gospodarstwach domowych swoich rodziców czy innych krewnych. Po 1989 roku polityka mieszkaniowa uległa gruntownej reorganizacji, nowo budowane mieszkania stały się dobrami prywatnymi nabywanymi na zasadach rynkowych, a założenie rodziny przestało być przepustką do niezależności ekonomicznej i do własnego mieszkania. To praca stała się prze-

²¹ W krajach OECD zależność pomiędzy aktywnością kobiet na rynku pracy a posiadaniem dzieci była do połowy lat 1980-tych ujemna, później stała się dodatnia (Engelhardt i Prskawetz 2004). Przyczyną tej zmiany było wprowadzenie rozwiązań sprzyjających integracji matek na rynku pracy, równemu podziałowi obowiązków domowych oraz połączeniu życia rodzinnego i zawodowego na przykład przez promowanie elastycznych form zatrudnienia, takich jak praca w niepełnym wymiarze czasu, elastyczna organizacja pracy (Luci-Greulich i Thévenon 2013, Thévenon i Luci 2012). W krajach Europy Zachodniej aktywność zawodowa kobiet ogranicza skłonność do prokreacji, ale negatywny wpływ zatrudnienia jest słabszy w krajach o niższym poziomie niekompatybilności życia rodzinnego z zatrudnieniem (np. kraje nordyckie) (Matysiak i Vignoli 2008). W części krajów Europy Środkowo-Wschodniej związek między dzietnością i poziomem aktywności zawodowej kobiet okazuje się nieistotny (Matysiak i Vignoli 2008), w innych dodatni, choć bardzo słaby, który jednak interpretowany jest jako przejaw warunkowania decyzji o posiadaniu dziecka zatrudnieniem przyszłej matki (Matysiak 2009).

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

pustką do niezależności ekonomicznej i własnego mieszkania, a w konsekwencji – do założenia rodziny²² (por. część o przebiegu życia).

Podczas transformacji ustrojowej nastąpiły zmiany polityki rodzinnej. Przedstawiamy je bardzo skrótowo. W polskiej i zagranicznej literaturze zwykle wymieniane są cztery typy instrumentów: świadczenia rodzinne, usługi społeczne adresowane do rodziców i dzieci, rozwiązania w systemie podatkowym i urlopy macierzyńskie, ojcowskie i rodzicielskie (por. Kurowska 2012). Niektórzy autorzy wskazują jeszcze na piąty typ instrumentów polityki rodzinnej – wspieranie określonych postaw, zwłaszcza partnerstwa w rodzinie (Kotowska i in. 2009: 275). W czasie transformacji ustrojowej brakowało w Polsce takich rozwiązań, choć partnerstwo ma duże znaczenie dla kobiet podejmujących decyzje prokreacyjne (por. część 3.7.). Mimo, że nie sposób zmierzyć efektywności poszczególnych instrumentów, analizując przemiany dzietności w Polsce, warto przywołać wyniki analiz skuteczności polityk rodzinnych. Można zaobserwować, że bezpośrednia pomoc finansowa (w postaci świadczeń rodzinnych) była zarówno przed 1989 rokiem, jak i później, przynajmniej do 2016 roku, kiedy rozpoczęto realizację Programu „Rodzina 500+”, bardzo ograniczona i przede wszystkim skierowana do rodzin najuboższych, co sytuuje ją raczej w ramach pomocy socjalnej niż polityki demograficznej (por. Sikorska 1987 za Marody i Giza-Poleszczuk 2004: 287–288)²³. Natomiast rozwiązania fiskalne, w szczególności możliwość uzyskania zwrotu podatkowego, są korzystne przede wszystkim dla związków małżeńskich, w których występuje znacząca przewaga dochodów jednego z małżonków. Ulgi podatkowe z tytułu posiadania dziecka w niewielkim stopniu rekompensują koszty wychowywania dzieci.

Z kolei w odniesieniu do usług społecznych, szczególnie bezpłatnego lub dotowanego dostępu do publicznej opieki nad dziećmi (przedszkola, żłobki, opieka pediatryczna i in.) oraz urlopów skierowanych do rodziców trzeba stwierdzić, że transformacja systemowa w Polsce niosła ze sobą spadek dostępności instytucjonalnej opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym. Należy tutaj zaznaczyć, że okres PRL nie był jednorodny pod względem dostępu do usług opiekuńczych dla dzieci. W pierwszych dziesięcioleciach po wojnie władze promowały kolektywizowanie wychowywania dzieci, ale liczba miejsc w przedszkolach i żłobkach była niewystarczająca. Przedszkolna forma opieki upowszechniła się dopiero w latach siedemdziesiątych²⁴. Jednak na początku lat dziewięćdziesiątych radykalnie zmniejszyła się

²² Co prawda państwo w okresie po 1989 roku kilkakrotnie wprowadzało programy mieszkaniowe, ale nie cieszyły się one dużą popularnością. Były raczej kierowane do osób o średnich dochodach, co nie mogło rozwiązać napiętej sytuacji mieszkaniowej.

²³ Pomoc ta okazuje się też nieskuteczna w wyrównywaniu poziomu życia, o czym świadczy fakt, iż rodziny wielodzietne są w Polsce najbardziej narażone na ubóstwo. Na przykład, według Diagnozy Społecznej (Czapiński i Panek 2007) odsetek gospodarstw domowych w ubóstwie wynosił 1,7% dla małżeństw bez dzieci, 2,8% dla małżeństw z 1 dzieckiem, 6,6% dla małżeństw z 2 dziećmi, 7,8% dla rodzin niepełnych i 12,1% dla rodzin wielodzietnych.

²⁴ Liczba przedszkoli w Polsce rosła, jednak w roku 1970 objęła zaledwie 24% dzieci w skali całej Polski (wzrost z 15% w 1953 roku). Liczba żłobków rosła do 1956 roku, w którym osiągnęła

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

(4-krotnie w porównaniu z latami osiemdziesiątymi) liczba miejsc w publicznych lub przyzakładowych żłobkach, co częściowo wynikało z upadku dużych zakładów pracy (por. Sztanderska i Grotkowska 2009: 97–98). Równocześnie odsetek dzieci przebywających w żłobkach osiągnął w Polsce wartość bardzo niską (1,5% w 2000 roku), jedną z najniższych w całej Europie. Oznacza to, że właśnie w okresie, gdy praca zawodowa stała się mniej pewna i bardziej wymagająca (na przykład czas pracy uległ wydłużeniu), zmniejszyła się możliwość łączenia pracy zawodowej i rodzicielstwa²⁵. Z kolei liczba miejsc w przedszkolach (w przeliczeniu na 1000 dzieci w danym wieku) pozostała w latach dziewięćdziesiątych na poziomie z lat osiemdziesiątych, a następnie wyraźnie wzrosła, jednak w znacznym stopniu było to związane z wprowadzeniem obowiązku edukacyjnego dla dzieci w wieku 6 lat²⁶.

Polityka urlopów macierzyńskich i wychowawczych nie odpowiadała wyzwaniom demograficznym, ani nie przystawała do realiów rynku pracy – zarówno przed 1989 rokiem, jak i później. Urlop wychowawczy (roczny, niepłatny) został wprowadzony w 1968 roku, a w 1972 roku został wydłużony do 3 lat. W 1981 roku wprowadzono dodatkowo zasiłek wychowawczy na czas urlopu, przez co znacznie spadł odsetek kobiet wracających po urodzeniu dziecka do pracy (z 38% w 1978 roku do 8% w 1982 roku). Owa zachęta materialna została zaproponowana już w czasie trwania *baby boomu*, prawdopodobnie jeszcze zwiększając liczbę urodzeń. Z kolei w roku 1989, kiedy liczba urodzeń była o ponad 20% niższa niż w szczytowym momencie wyżu (w 1983 roku), radykalnie zmniejszono wysokość tego zasiłku. Pokazuje to, że polityka państwa była realizowana w sposób antycykliczny w stosunku do rozrodczości: stymulowała wzrost liczby urodzeń, kiedy było ich stosunkowo dużo, a działała hamująco, gdy było ich stosunkowo mało. Spadek dzietności doczekał się w Polsce upolitycznienia dopiero kilkanaście lat po rozpoczęciu tego procesu (Duszczyk i Lesińska 2016). Wraz z rosnącą świadomością problemu wprowadzono rozwiązania mające mu przeciwdziałać: w roku 2009 wydłużono urlopy macierzyńskie, dając możliwość skorzystania z 6 tygodni dobrowolnego urlopu macierzyńskiego, w 2013 r. wprowadzono 6-miesięczny urlop rodzicielski²⁷, w 2010 r. wprowadzono tygodniowy urlop ojcowski, który w 2012 r.

poziom 947, następnie powolny wzrost datuje się od 1966 roku. Dzieci przebywające w żłobkach nie stanowiły nigdy więcej niż 6% dzieci w wieku do lat trzech (dane: opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych GUS, Kordasiewicz 2016: 154 i nn.). Marody i Giza-Poleszczuk postawiły tezę o niewystarczającym rozwoju instytucji opieki w stosunku do potrzeb lat 1960-tych (2000: 50). Na podstawie powyższych danych uprawnione wydaje się rozciągnięcie tej tezy na cały okres lat 1940-tych do 1960-tych. W latach 1970-tych obserwujemy wzrost liczby przedszkoli i udziału dzieci w edukacji przedszkolnej, natomiast w promowanych przez PRL żłobkach poziom uczestnictwa pozostawał bardzo niski.

²⁵ W ostatnich latach nastąpił wzrost liczby placówek dla dzieci do lat 3 – w 2014 r. opieką objętych było 7% wszystkich dzieci w wieku 0–3 lata.

²⁶ W 2014 roku 82,3% dzieci w wieku 3–6 lat było objętych wychowaniem przedszkolnym (w miastach 95,7%, na wsiach 64%).

²⁷ Szacuje się, że około 25% pracownic najemnych w wieku 15–24 lat i 65% w wieku 25–35 lat jest zatrudnionych na podstawie bezterminowej umowy o pracę i tym samym mogłyby skorzystać z urlopu

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

wydłużono do 2 tygodni, w 2016 roku wprowadzono roczny zasiłek dla osób, które wcześniej nie miały prawa do urlopów macierzyńskich, oraz uruchomiono Program „Rodzina 500+”.

ZMIANA PRZEBIEGU ŻYCIA

Wiele czynników, o których tu piszemy, złożyło się na zmianę treści oraz długości faz przebiegu życia po 1989 roku. Owa zmiana jest obserwowana w prawie wszystkich krajach wysokorozwiniętych i Europy Środkowo-Wschodniej, ale ze względu na gwałtowne przejście od systemu socjalistycznego do kapitalistycznego jest ona w Polsce bardzo wyraźna. Polega ona na wydłużeniu okresu młodości poprzedzającej moment założenia rodziny, okresu poświęconego edukacji, późniejszego wchodzenia na rynek pracy, dłuższego okresu pozwalającego na ugruntowanie pozycji zawodowej, realizacji aspiracji materialnych oraz pozamaterialnych. Obserwowane zmiany wynikają z rosnącej konkurencji na rynku pracy, ale też ze wzrostu oczekiwań, o czym traktują np. koncepcje społeczeństwa post-materialistycznego oraz drugiego przejścia demograficznego.

W Polsce bardzo wyraźny jest wzrost odsetka osób, zwłaszcza kobiet, kontynuujących edukację na poziomie szkoły wyższej. Jeszcze w 1992 roku 9% kobiet i 7% mężczyzn w wieku 25–34 miało ukończone wyższe studia; w roku 2011 wartości te wzrosły odpowiednio do 42% i 27%. Równocześnie Polska należy do krajów europejskich o najwyższym odsetku młodych, dorosłych ludzi wciąż mieszkających z rodzicami. Główną przyczyną tego stanu rzeczy jest brak możliwości finansowych, pozwalających na wyprowadzenie się z domu rodzinnego i zamieszkanie samodzielne albo z partnerem/współmałżonkiem. Przemiany w sposobie wchodzenia w dorosłość obrazuje analiza kohort kobiet urodzonych od 1966 do 1981 roku (Baranowska 2009). Połowa kobiet urodzonych pod koniec lat sześćdziesiątych równocześnie zaczęła aktywność zawodową oraz rodzinną, przy czym zazwyczaj macierzyństwo było poprzedzone krótkim, kilkumiesięcznym stażem pracy. W przypadku kobiet urodzonych na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych najliczniejszą grupę stanowiły osoby, które rozpoczęły pracę zawodową i przez co najmniej 2 lata nie zdecydowały się na założenie rodziny. W rezultacie moment przejścia do dorosłości, wyznaczony przez fakt założenia rodziny oraz osiągnięcia samodzielności materialnej, nastąpił o ponad 3 lata później wśród kohort później urodzonych (Rybińska 2016).

Decyzje o małżeństwie i posiadaniu dzieci są obecnie coraz częściej podejmowane jednocześnie, przy czym powodem nie są nieplanowane ciążę²⁸, lecz intencjonalne zachowania: osoby, które zawierają związek małżeński, w bardzo niedługim

rodzicielskiego bez obaw o powrót do pracy (GUS 2014b). Sytuacja kobiet zatrudnionych na umowę terminową może być jednak inna.

²⁸ Udział tzw. „wczesnych” urodzeń, mających miejsce w ciągu 9 miesięcy od zawarcia małżeństwa, wśród urodzeń pierwszej kolejności spadł z 50% w 1990 roku do 22% w 2015 roku.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

czasie spodziewają się pierwszego dziecka. Podobnie, decyzje o powiększaniu rodziny o kolejnego potomka są podejmowane coraz częściej w krótszych odstępach czasu (urodzenia kolejnych dzieci następują po sobie szybciej), niż w okresie PRL. Takie zagęszczenie wydarzeń rodzinnych może stanowić większe obciążenie związane z konfliktem praca – rodzina w krótkim okresie, mniejsze zaś dla całej ścieżki zawodowej w perspektywie długookresowej.

CZYNNIKI AKSJONORMATYWNE

Refleksja dotycząca przyczyn przemian rodziny i dietności w Polsce musi uwzględnić analizę wartości, które mają współcześnie kluczowe znaczenie dla określenia zachowań prokreacyjnych (Okólski 1990). Obserwujemy bowiem proces demograficzny, którego rezultat przypomina drugie przejście demograficzne (van de Kaa 1987), ale nie jest oczywiste, czy prowadziły do niego te same przemiany o charakterze kulturowym, które rozpoczęły się w Europie Zachodniej w latach 60-tych XX wieku.

Wartości uznawane w danej kulturze za ważne są względnie stałe w czasie i nawet gruntowne przemiany polityczne czy ekonomiczne nie prowadzą szybko do ich diametralnej przebudowy. Również transformacja w Europie Środkowo-Wschodniej nie miała takich skutków (Inglehart 1997: 337). C. Welzel (2006) na podstawie badań World Value Survey wyodrębnił dwie grupy wartości: świecko-racjonalną²⁹ oraz związaną z autoekspresją³⁰. W polskim społeczeństwie podkreślane jest znaczenie religijności, patriotyzmu i władzy, nauczane jest posłuszeństwo i wspierany familizm, jednocześnie w niewielkim stopniu podkreśla się wolności obywatelskie i polityczne, zachowania nonkonformistyczne, czy swobodne wyrażanie siebie. W prowadzonych badaniach sondażowych większość Polaków deklaruje, że najważniejsza dla nich jest rodzina (por. np. World Value Survey, European Values Study), przy czym w ostatniej fali badania EVS respondenci rzadziej deklarowali, że rodzina jest dla nich bardzo ważna bądź ważna.

Szczególne znaczenie rodzinie przypisywano na początku lat osiemdziesiątych, kiedy – w wyniku wprowadzenia stanu wojennego – dalece ograniczono swobody obywatelskie. Rodzina stanowiła bezpieczną przystań w obliczu poczucia zagrożenia ze strony instytucji państwa, pozwalała jednostce „wyjść z trudnych sytuacji życiowych” (Marody i Giza-Poleszczuk 2004: 214). Nastąpił wówczas „epizodyczny, niespodziewany wzrost rozrodności” (Okólski 2002: 54) wynikający z wcześniejszego wzrostu współczynnika zawierania małżeństw w 1981 roku. Ten ostatni był z kolei owocem wypełnionego społecznym entuzjazmem czasu Solidarności, w którym kontakty społeczne stały się bardziej intensywne. Późniejszy spadek płodności,

²⁹ Grupa wartości dotyczących nastawienia względem wspólnoty – wysokie wartości oznaczają racjonalny wizerunek wspólnoty, niskie – jej uświadczenie.

³⁰ Grupa wartości dotyczących nastawienia względem jednostki – wysokie wartości zyskuje indywidualizm i ideał wewnątrzsterownej jednostki, niskie – ideał jednostki podporządkowanej wspólnotie.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

występujący również w okresie początku transformacji wyjaśniany bywa jako efekt aksjonormatywnego chaosu, czyli anomii (Philipov 2002: 15), należy jednak podkreślić, że w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych Polacy nie przestali przypisywać dużego znaczenia rodzinie i instytucji małżeństwa³¹. Współcześnie natomiast w sytuacji stabilizacji politycznej oraz możliwości realizacji w roli obywatela i konsumenta, znaczenie przypisane rodzinie powoli maleje³² (Jasińska-Kania 2012: 323).

Równocześnie wyniki badań zachowań i planów prokreacyjnych Polaków wskazują, że preferowana liczba dzieci jest znacznie wyższa od dzietności realizowanej (10% Polaków deklaruje, że chciałoby mieć jedno dziecko, 49% – dwoje, 25% – troje) (CBOS 2012: 1). Dla wyjaśnienia różnic w deklaracjach i zachowaniach prokreacyjnych A. Titkow i D. Duch-Krzystoszek (2009) korzystają z koncepcji wartości odczuwanych i uznawanych, zaproponowanej przez S. Ossowskiego (1967). Ossowski dostrzegł, że choć pewnych wartości osobiście nie cenimy, uznajemy, że są dla innych ludzi ważne. W Polsce istnieje społeczny nakaz posiadania dzieci (Koroleczuk i Hryciuk 2010), które uważa się za warunek udanego małżeństwa (Giza-Poleszczuk 2002: 289). Być może część Polek i Polaków w badaniach kwestionariuszowych zawyża preferowaną liczbę dzieci, ponieważ wyczuwa, że to społecznie pożądana odpowiedź. Weryfikacja tej hipotezy wymagałaby jednak dalszych badań.

Warto bliżej przyjrzeć się ewolucji postaw Polaków wobec Kościoła katolickiego, który miał istotny wpływ na indywidualne decyzje oraz na polskie prawodawstwo związane z planowaniem rodziny. Duże znaczenie religii oraz Kościoła katolickiego w Polsce wyjaśniane są najczęściej uwarunkowaniami historycznymi. W okresie PRL zaufanie do Kościoła deklarowało powyżej 80% respondentów badań społecznych, przynależność do niego – 95%, a regularne praktyki religijne deklarowało 70% społeczeństwa (Borowik 2002: 385). W latach dziewięćdziesiątych R. Inglehart pisał, że w polskim „hiper-katolickim” społeczeństwie „silnie podkreśla się tradycyjne wartości kulturowe, związane nie tylko z religią, ale i polityką, rolami, normami seksualnymi i wartościami dotyczącymi rodziny (Inglehart 1997: 99). Obecnie proporcja mieszkańców Polski opisujących się jako rzymscy katolicy nieznacznie maleje, podobnie jak partycypacja we mszach (CBOS 2015: 2). Pomimo tego, że stosunkowo duża część Polek i Polaków deklaruje przynależność do Kościoła katolickiego, niemal połowa z nich w kwestii planowania rodziny podejmuje pragmatyczną decyzję polegającą na wyborze innych, niż zalecane przez Kościół, metod antykoncepcji.

³¹ W 1990 roku 93% Polaków (największy odsetek wśród krajów Europy Środkowo-Wschodniej) nie zgadzało się z tezą, że małżeństwo jest przestarzałą instytucją (EVS 2011), w 1999 roku podobnie deklarowało 91% Polaków (Jasińska-Kania i in. 2012).

³² Ze względu na wielość możliwych interpretacji pojęcia „rodzina” przez respondentów (Urbańska 2015) wyjątkowo trudno jest jednak interpretować (nieznaczny) spadek częstości deklaracji dotyczących wagi rodziny. Trudno powiedzieć na przykład, czy faktycznie rola rodziny zmienia się w hierarchii wartości Polaków, czy może zmienia się sposób rozumienia tego pojęcia.

STOSOWANIE ANTYKONCEPCJI WYSOKIEJ SKUTECZNOŚCI

Cały okres PRL charakteryzował się niewielką liczbą urodzeń pozamałżeńskich oraz wysokim poziomem małżeńskości i stosunkowo wczesnym wiekiem zawierania małżeństw, zatem ograniczenia płodności wynikały ze stosowania metod kontroli urodzeń w małżeństwach. Dostępność, a w efekcie powszechność nowoczesnych metod antykoncepcyjnych o wysokiej skuteczności była znikoma. Dominowały metody o niskiej efektywności, przede wszystkim „kalendarzyk małżeński” i „stosunek przerywany” (Iglicka 1989, Józwiak i Paradyś 1993, Kowalska 1993, Okólski 1984, 2004). Istotną rolę w spadku płodności odgrywały aborcje. Wskazują na to wyniki analiz przeprowadzonych przez K. Iglicką (1989), z których wynika, że w 1977 roku niemal połowa ciąży była rozwiązywana przez sztuczne poronienia, a ich wpływ na ograniczenie dzietności był równie istotny jak stosowanie nieefektywnych metod antykoncepcyjnych³³. Model regulacji urodzeń w Polsce „należał do najbardziej zacofanych w Europie” (Iglicka 1989: 54).

Wprawdzie w drugiej połowie lat osiemdziesiątych oficjalne statystyki wskazywały na gwałtowny spadek liczby przeprowadzanych aborcji, ale dane te „należy uznać za absolutnie niewiarygodne” (Józwiak i Paradyś 1993: 33). Ze zrealizowanych wówczas badań sondażowych wynika, że około 40% kobiet pozostających w związku małżeńskim stosowało skuteczne metody antykoncepcyjne, pozostałe 60% zaś nie stosowało antykoncepcji lub uciekało się do metod o niskiej skuteczności (Kuciarska-Ciesielska i in. 1993). Według istniejących szacunków na początku transformacji około połowa aktywnych seksualnie Polek korzystała ze sposobów zapobiegania ciąży³⁴. O rzadkim stosowaniu efektywnej antykoncepcji (oprócz ograniczonej dostępności) w okresie PRL i na początku lat dziewięćdziesiątych decydował również brak edukacji seksualnej w szkołach oraz duże przywiązanie do nauk Kościoła katolickiego (Ulrich 2001).

Analizując okres początku przemian ustrojowych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, D. Philipov wskazywał, że wskaźniki dotyczące aborcji były tu wyższe niż w krajach Europy Zachodniej, co tłumaczył obniżeniem wieku inicjacji seksualnej przy jednoczesnym braku edukacji seksualnej i niedostatecznej dostępności środków antykoncepcyjnych, zwłaszcza dla młodzieży (Philipov 2002: 11). Uchwalenie w Polsce, w 1993 roku, ustawy radykalnie ograniczającej możliwość wykonywania legalnych aborcji nie przyczyniło się do wzrostu dzietności (Korolczuk i Hryciuk 2010, Nowicka 2007: 27–28, Philipov 2002: 11), a doprowadziło do ukształtowania się tak zwanego podziemia aborcyjnego (Maciąg 2007, Nowicka 2007). Według szacunków I. Jarugi (1999) w latach dziewięćdziesiątych rzeczywista

³³ W 1977 roku urodziło się 665 tys. dzieci. Liczba aborcji została oszacowana na ok. 565 tys., a liczba ciąży „unikniętych” w wyniku stosowania antykoncepcji – ponad 650 tys. (Iglicka 1989).

³⁴ Częste sięganie po antykoncepcję na początku lat dziewięćdziesiątych stanowi dowód, iż wraz ze wzrostem kosztów posiadania dziecka, potencjalni rodzice obniżają dzietność, nawet korzystając z prostych metod antykoncepcji (Demeny 2011: 259, Flandrin 1998).

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

liczba przeprowadzanych aborcji wynosiła około 100–129 tys. rocznie. Autor wskazywał jednak, że ta liczba malała, co tłumaczył coraz częstszym sięganiem po środki antykoncepcyjne. Mimo to dane z połowy pierwszej dekady XXI wieku (2005 r.) nadal wskazywały, że w Europie Środkowo-Wschodniej liczba aborcji była wyższa niż w krajach Europy Zachodniej (Nowicka 2007: 27).

W ciągu ostatnich dwudziestu lat znacznie upowszechniło się stosowanie metod antykoncepcyjnych, a także wzrosło społeczne przyzwolenie na ich stosowanie, co zdaniem M. Okólskiego (1990) ma ważny wpływ na spadek dzietności. Jak wykazała pierwsza fala Generation and Gender Programme zrealizowana w 2010 i 2011 roku, 15% Polek w wieku 18–49 lat stosowało tabletki antykoncepcyjne, a prawie połowa (48,5%) aktywnych seksualnie Polek w wieku 18–49 lat korzystała z metod antykoncepcji charakteryzujących się wysoką skutecznością (ONZ 2015a). Wyraźnie spadł odsetek stosujących wyłącznie metody charakteryzujące się niską skutecznością (30,4% w 1990 roku, 11,7% w 2010–2011). Opisywana zmiana postaw i zwiększenie popytu na antykoncepcję nastąpiły mimo utrudnień w dostępie do nowoczesnych metod³⁵.

PODZIAŁ PRAC DOMOWYCH

Praca zawodowa kobiet w okresie PRL, oprócz wymiaru ideologicznego jakim była emancypacja kobiet, była konieczna ze względu na niskie zarobki mężczyzn. W większości przypadków, w których kobieta pracowała, mieliśmy do czynienia z tak zwanym modelem dwuzawodowym – kobieta zarabiała pieniądze w miejscu pracy, a domowe obowiązki opiekuńczo-wychowawcze można przyrównać do jej „drugiego etatu”. Na podstawie analizy dyskursu prasowego M. Marody i A. Giza-Poleszczuk (2000) zdiagnozowały model kobiecości, który określiły mianem „dzielna ofiara”, natomiast dominujący wówczas w prasie kobiecej model męskości określiły mianem „duże dziecko” – mężczyzna, mając ograniczone możliwości realizacji w sferze publicznej i zawodowej, miał przede wszystkim koncentrować się na kształceniu i pracy zarobkowej, kobieta natomiast powinna mu to umożliwić, biorąc na siebie obowiązki domowe i opiekuńcze. Transformacja dostarczyła nowej oferty symbolicznej dotyczącej płci kulturowych. Nowy wzorzec kobiecości M. Marody i A. Giza-Poleszczuk określają mianem „nowej kobiety” – „kobiecie rekomenduje się bycie atrakcyjną i niezależną, rozwijanie osobistych talentów, w miarę możliwości osiągnięcie sukcesów zawodowych – nie zaniedbując przy tym domu” (2000: 68). Wciąż aktualny pozostaje model kobiecości, który wyłonił się za czasów PRL i który A. Titkow określiła mianem menedżerskiego matriarchatu (Titkow 1995: 30–31): obciążona obowiązkami zawodowymi kobieta nadal ma obowiązki domowe i opiekuńczo-wychowawcze, jest bowiem przekonana o własnej

³⁵ Na przykład tabletki antykoncepcyjne są sprzedawane jedynie na receptę, a ich cena jest wysoka, zwłaszcza, jeśli łączy się z wizytą w prywatnym gabinecie ginekologicznym (Nowicka 2007, Mishtal 2009).

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

nie-zastępowalności w gospodarstwie domowym. Natomiast mężczyzna, według nowego wzorca, powinien być atrakcyjny i odnoszący sukcesy, które na wielu polach umożliwią mu kapitalizm.

Podział obowiązków domowych pozostaje w Polsce bardzo nierówny (Duch-Krzystoszek 1996: 145–155). Badania wskazują, że najbardziej absorbujące prace domowe w większości polskich gospodarstw domowych wykonywane są przez kobiety. Należy jednak podkreślić, że w podziale obowiązków domowych w ostatnich dekadach obserwuje się zmiany – wzrasta w nich udział mężczyzn³⁶. Podział ten jest tym bardziej sprawiedliwy im wyższe wykształcenie członków gospodarstwa domowego, większa miejscowość zamieszkania i wyższe dochody (Duch-Krzystoszek 1996: 145–155).

Posiadanie dzieci nie sprzyja realizacji modelu partnerskiego (CBOS 2013: 5). Często urodzenie dziecka oraz przejście na urlop macierzyński przez kobietę i jednoczesna kontynuacja aktywnego życia zawodowego przez mężczyznę trwale zmienia podział obowiązków domowych między partnerami. Chociaż badania wskazują, że partnerzy dzielą się opieką nad dziećmi (CBOS 2013: 12), należy zaznaczyć, że znacznie różnią się czynności opiekuńczo-wychowawcze sprawowane przez matki i ojców³⁷. Oferta symboliczna związana z realizacją ojcostwa (*fathering*)³⁸ wciąż znacznie różni się w polskiej kulturze od realizacji macierzyństwa (*mothering*) (Majka-Rostek 2011: 113), a macierzyństwo (*motherhood*) w naszym społeczeństwie zawiera znacznie więcej treści kulturowych niż ojcostwo (*fatherhood*). Należy również wskazać, że w Polsce kobiety częściej sprawują opiekę nad osobami starszymi³⁹ (Krzyżowski i Mucha 2012). Po 1989 roku stopniowo ograniczany dostęp do instytucjonalnej opieki nad dzieckiem w połączeniu z trudnościami w uzyskaniu pomocy ze strony dziadków (z których wielu pozostaje aktywnych zawodowo w zaawansowanym wieku bądź zamieszkuje w innej części Polski niż dzieci i wnuki) przyczyniły się do wzrostu kosztów alternatywnych rodzicielstwa (Kotowska 2014: 47).

Analizując wpływ czynników pośrednich na spadek diety w Polsce można zaproponować dwie hipotezy:

³⁶ Przeciętny czas wykonywania prac domowych przez polskich mężczyzn wzrósł z 1 godziny i 24 minut tygodniowo w 1984 roku (Sikorska 2013) do 2 godzin 48 minut w 2013 roku (GUS 2015). Natomiast czas spędzany przez kobiety na pracy domowej spadł z 6 godzin i 6 minut w roku 1984 (Sikorska 2013) do 4 godzin 33 minut (GUS 2015).

³⁷ Kobiety opiekują się dziećmi, gdy te chorują (co łączy się z braniem urlopu w pracy) i sprawują czasochłonne obowiązki codzienne, takie jak przygotowanie posiłków i pomaganie dziecku w odrabianiu lekcji. Mężczyźni natomiast zajmują się mniej mozolnymi obowiązkami, takimi jak zabawa z dzieckiem czy zabieranie na spacer.

³⁸ ang. *fathering* („ojcowanie”, „tacierzyństwo”) – sposób, w jaki ojcowie *de facto* odnoszą się do swojego potomstwa oraz ile poświęcają mu czasu; ang. *fatherhood* – idee dotyczące praw i obowiązków mężczyzn w rodzinie i społeczeństwie. Analogicznie, w odniesieniu do matek: *mothering* i *motherhood*.

³⁹ Ale w większości przypadków okres opieki nad osobami starszymi zaczyna się w momencie, gdy okres reprodukcji dobiegł już końca, prawdopodobnie zatem obciążenia wynikające z opieki nad osobami starszymi nie determinują wyborów prokreacyjnych.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

- a. Polki i Polacy chcą mieć dzieci, ale nie decydują się na nie, ponieważ nie pozwalają im na to zewnętrzne czynniki, np. sytuacja ekonomiczna (CBOS 2013: 6, Kotowska 2014: 51);
- b. upowszechnienie i intensyfikacja „nowoczesnego stylu życia” (Titkow i Duch-Krzystoszek 2009: 7) dostarcza Polakom innych wzorców spełnienia w dorosłym życiu niż realizacja w roli ojca czy matki. Decyzja o posiadaniu potomstwa postrzegana bywa jako związana z wysokimi kosztami utraconych możliwości (zwłaszcza dla kobiet).

Kwerenda literatury wskazuje na wiarygodność obu hipotez. Skłaniamy się ku pogładowi, że sytuację większości Polaków lepiej odzwierciedla hipoteza o odkładaniu w czasie rodzicielstwa (rzadziej świadomej rezygnacji) z powodu uznawania własnej sytuacji ekonomicznej za niedostatecznie dobrą bądź z powodu decyzji o inwestowaniu w samorozwój. Zakładamy, że przemiany dietności w Polsce po 1989 r. w większym stopniu determinują czynniki ekonomiczne niż kulturowe⁴⁰, ponieważ deklarowane jest wciąż przywiązanie do rodziny i posiadania dzieci jako ważnych wartości. W omówionym wyżej zestawieniu C. Welzela, dotyczącym dominujących wartości, Polska uplasowała się dość daleko od grupy pozostałych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, odróżniając się zarówno pod względem wagi wspólnoty, jak i jej quasi-religijnego charakteru. Podobieństwo zachowań reprodukcyjnych w krajach naszego regionu, przy rozbieżnościach związanych z systemem wartości, skłania zatem do uzasadniania niskiej dietności w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej raczej ze zbliżonej sytuacji ekonomicznej, a nie z odróżniających Polskę od innych krajów czynników aksjonormatywnych.

Należy jednak podkreślić, iż obecnie w Polsce zauważalne są przejawy przemian kulturowych, opisywanych w teoriach demograficznych jako towarzyszące zarówno przejściu demograficznemu jak i drugiemu przejściu demograficznemu. Do tych pierwszych zaliczyć należy utrzymujący się w polskim społeczeństwie wzorzec rodziny określony jako *king-child with parents* (van de Kaa 1987: 11), którego przejawem jest dążenie rodziców do inwestowania w dzieci. Do obserwowanych charakterystyk kulturowych właściwych drugiemu przejściu zaliczyć należy, między innymi, wzrost niezależności kobiet w wyborze karier życiowych (i związaną z nim możliwość decydowania o urodzeniu dzieci i stosowania antykoncepcji), zyskujący na sile pogląd, że dzieci ograniczają swobodę wyboru (Świda-Ziemia 1995), trudności pogodzenia różnych karier życiowych, wzrost znaczenia samorealizacji (w tym inwestowania we własny kapitał ludzki przed podjęciem decyzji o rodzicielstwie) (Kotowska 1999: 18). Wydaje się zatem, że w Polsce część osób w swoich wyborach życiowych ogranicza płodność, kierując się dobrem dzieci, i koncentruje się na inwestowaniu w ich kapitał ludzki, część natomiast przyznaje samorozwojowi

⁴⁰ Warto jednak zauważyć, że po transformacji zmieniły się preferencje Polaków, np. I.E. Kotowska (2014: 46) zauważa, że po 2000 roku wzrasta rola czynników kulturowych i technologicznych w determinowaniu dietności.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

pierwszeństwo nad rodzicielstwem, co można uznać za oznaki aksjonormatywnych przemian towarzyszących drugiemu przejściu demograficznemu.

DETERMINANTY PŁODNOŚCI W UJĘCIU DIACHRONICZNYM

Łączne zestawienie czynników wpływających pośrednio na funkcjonowanie rodzin w Polsce przed 1989 rokiem i po tej dacie, czyli czynników politycznych, ekonomicznych, kulturowych związanych z podziałem obowiązków domowych oraz cyklem życia jednostki doprowadziło nas do syntezy uwarunkowań płodności na trzech poziomach, które wzajemnie na siebie oddziałują oraz w ramach których można obserwować procesy społeczne warunkujące dzietność.

Poziom makro dotyczy procesów produkcji oraz reprodukcji w najogólniejszym sensie, rozumianych jako procesy związane z aktywnością ekonomiczną (rozumianą jako zapewnienie środków utrzymania) oraz makro-uwarunkowania reprodukcyjne, takie jak wielkość populacji, poszczególnych kohort czy biologiczne uwarunkowania płodności. Oba te procesy wzajemnie się warunkują: reprodukcja odtwarza ludność tworzącą zasoby pracy, aktywność ekonomiczna umożliwia biologiczne przetrwanie i reprodukcję. Same te systemy mogą funkcjonować w różnych logikach (np. procesy produkcji w społeczeństwach tradycyjnych, nowoczesnych, ponowoczesnych), oczywiście nigdy nie występując w postaci czystej (idealnie zgodnej z analitycznym modelem). Także w różnych rzeczywistościach historycznych i kulturowych systemy te mogą być do siebie w różnej relacji, np. może między nimi zachodzić względna komplementarność lub mogą być w konflikcie, skutkując różnymi konfiguracjami strukturalnymi i na poziomie mikro. Przez poziom makro rozumiemy też zagregowane charakterystyki indywidualne, które wywierają wpływ na niższe poziomy organizacji za pośrednictwem tzw. efektu grupowego⁴¹.

Na poziomie mezo rozpatrujemy kwestie strukturalne, takie jak reguły związane z podziałem władzy i obowiązków na rynku pracy (w ramach procesów produkcji), oraz z podziałem władzy i obowiązków w rodzinie (procesy reprodukcji). W różnych społecznościach i czasach reguły te mogą być do siebie w różnych relacjach.

Na poziomie mikro mamy do czynienia z jednostkami i ich aktywnością zawodową i reprodukcyjną: realizacją konkretnych decyzji i działań ekonomicznych i prokreacyjnych, które odzwierciedlają w praktyce role zawodowe i rodzinne. Podobnie jak na wyższych poziomach działania w obrębie tych dwóch sfer mogą być do siebie w różnej relacji.

Poniżej prezentujemy realizacje powyższego modelu w okresie PRL oraz transformacji ustrojowej. Nie należy tych przedstawień traktować w sposób absolutny; pewne kwestie stają się widoczne dopiero właśnie w kontekście porównania tych dwóch epok.

⁴¹ Na przykład powszechność dzietności samoistnie, obok innych uwarunkowań, może wpływać na jednostki, wywierając „presję” na powielenie wzoru („matrycy”, por. Nowak 1986).

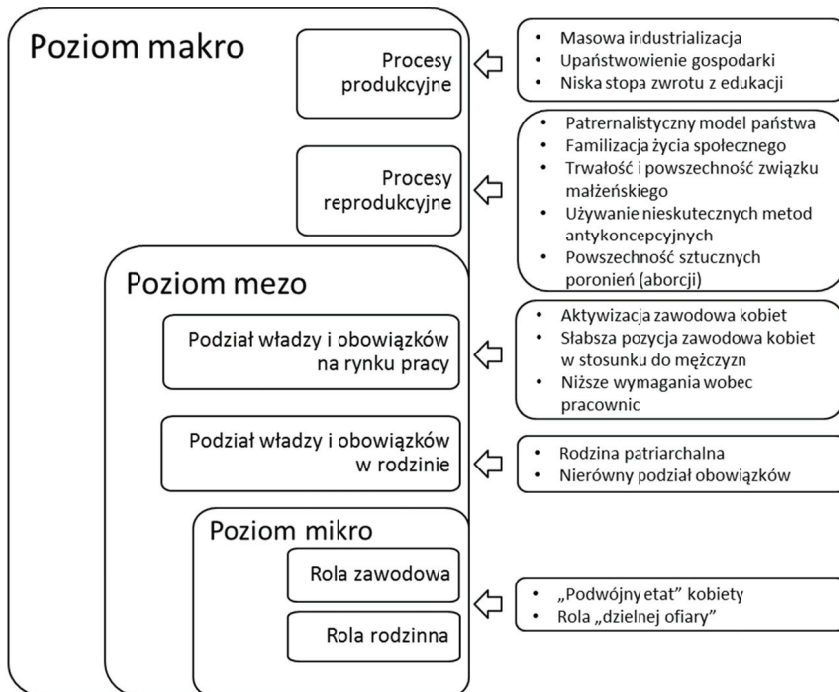
Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

OKRES PRL

Na poziomie makro w zakresie procesów produkcji obserwujemy masową industrializację i upaństwowienie gospodarki krajowej (Rys. 5). Jeśli zaś chodzi o reprodukcję, mamy do czynienia początkowo z populacją znacząco zredukowaną przez wojnę (szczególnie młodsze grupy wieku) oraz powojenne ruchy ludności. Obserwujemy niską stopę zwrotu z edukacji i rezygnację z kształcenia na wyższych poziomach. W obrębie procesów reprodukcji warto odnotować paternalistyczny model państwa z rozbudowaną strukturą i instytucjami państwa opiekuńczego oraz ogólną familizację życia społecznego (Giza-Poleszczuk 2002). Powszechny był wzorzec wczesnego zawierania trwałych związków małżeńskich, często zawiązywanych z powodu nieplanowanych ciąż, bowiem nowoczesne, skuteczne metody antykoncepcyjne (zwłaszcza: prezerwatywy i środki hormonalne) nie były w pełni dostępne. Na poziomie mezo obserwujemy znaczącą aktywizację zawodową kobiet oraz, ich słabszą pozycję zawodową w stosunku do mężczyzn. Ukryty patriarcalizm, na przykład założenie, że to na pracownicach spoczywa główny ciężar prowadzenia

Rysunek 5. Determinanty płodności w Polsce przed rokiem 1989

Figure 5. Fertility determinants in Poland before 1989

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

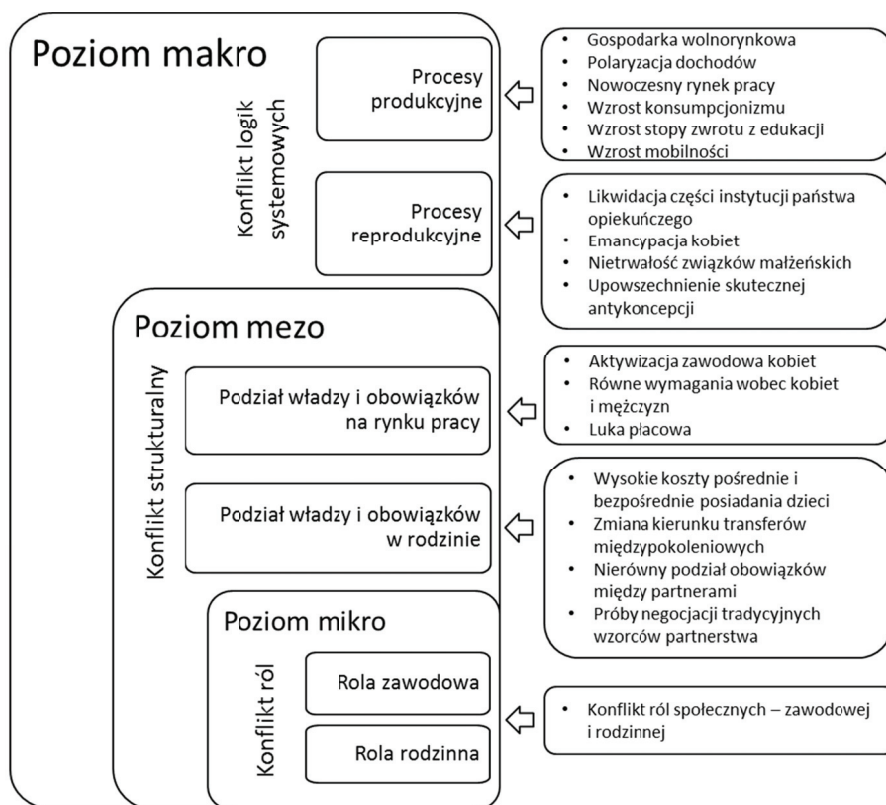
domu i opieki, prowadził do niższych wymagań zawodowych wobec kobiet (Okólski 2006). Na poziomie mikro obraz ten uzupełnia, a zarazem jest jego produktem, zjawisko „podwójnego etatu” kobiety i model „dzielnej ofiary”, w którym rola zawodowa była podporządkowana roli rodzinnej.

OKRES TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

W okresie transformacji ustrojowej głębokie zmiany instytucjonalne w okresie transformacji objęły wszystkie sfery życia społecznego. Na poziomie makro procesów produkcji obserwujemy takie zjawiska, jak (Rys. 6): gospodarka wolnorynkowa z właściwą jej polaryzacją dochodów, powstanie rynku pracy związanego ze wzrostem stopy zwrotu z edukacji (i upowszechnienie edukacji oraz wydłużenie

Rysunek 6. Determinanty płodności w Polsce po 1989 roku

Figure 6. Fertility determinants in Poland after 1989

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

jej okresu), a także wzrost różnego rodzaju mobilności. Na poziomie makro zjawisk reprodukcyjnych obserwujemy emancypację kobiet, powiązaną ze zmianą powszechnego wzoru rodziny, polegającą na odraczaniu i zmniejszeniu trwałości związków małżeńskich oraz odraczaniu i zmniejszaniu dzietności. Upowszechnia się antykoncepcja o wysokiej skuteczności.

Na poziomie mezo obserwujemy sytuację, którą można określić jako konflikt strukturalny (McDonald 2000, Okólski 2006). W zakresie zjawisk produkcji zrównują się zawodowe wymagania wobec kobiet i mężczyzn, przy czym pozostaje podrzędna sytuacja kobiet na rynku pracy i luka płacowa. Jeśli chodzi o zmiany w zakresie procesów reprodukcji, istotny jest brak równego podziału obowiązków między partnerami w pracach opiekuńczych i domowych, prowadzący do niepewności kobiet i obaw przed podejmowaniem decyzji o macierzyństwie, przy jednoczesnej malejącej akceptacji przez kobiety patriarchalnego wzorca rodziny i próbach negocjacji tradycyjnych wzorców. Obserwujemy także wzrost kosztów bezpośrednich posiadania dzieci, wynikający z imperatywu kształcenia dzieci (czynniki opisywane jako prowadzące do przejścia demograficznego) oraz wzrost kosztów pośrednich posiadania dzieci (czynniki opisywane jako prowadzące do drugiego przejścia demograficznego).

Na poziomie mikro konflikt strukturalny znajduje odzwierciedlenie w konflikcie ról społecznych: zawodowej i rodzinnej (Cover 1989, Goode 1960). Aktywność zawodowa kobiet spada, co można odczytywać jako dezaktywizację na rynku pracy, na którym występuje niedostateczny popyt na pracę. Według interpretacji J. Hardy (2009) wycofanie się państwa ze sfery *welfare* utrudniło kobietom łączenie zadań domowych i zawodowych, co w efekcie doprowadziło do zwiększenia obciążenia „podwójnym etatem” przy jednoczesnym spadku akceptacji dla tego stanu (np. zwiększone oczekiwania co do podziału obowiązków domowych). Jeśli połączymy to z tezą o tym, że w PRL praca zawodowa w ogóle miała charakter gwarantowany, a praca kobiet miała charakter drugorzędny (Okólski 2006), logiczne wydaje się, że w warunkach niepewnego i wysokokonkurencyjnego oraz wymagającego rynku pracy (Kotowska 2014: 46) część kobiet z niego „wypada”, a część, usiłując sprostać tym wymogom, przy braku znaczącej re negocjacji podziału obowiązków domowych redukuje obowiązki rodzinne poprzez odkładanie i ograniczanie reprodukcji.

PRÓBA SYNTEZY

Dramatycznie niska liczba urodzeń w Polsce jest wynikiem odraczania momentu rodzenia oraz decyzji o posiadaniu mniejszej liczby dzieci. Przegląd literatury i dostępnych wyników badań wskazuje na kluczowe znaczenie konfliktu ról społecznych kobiet w okresie transformacji ustrojowej przy znikomym wsparciu instytucjonalnym ze strony państwa. Konflikt ten był słabszy w okresie PRL, bowiem wówczas

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

wielopoziomowy system uwarunkowań płodności stanowił spójną całość⁴², w której nie dochodziło do antagonizmu logik, struktur ani ról dzięki swego rodzaju specjalizacji według płci – kobietom jako pierwszoplanowa była przypisana sfera domowa, mężczyznom – rola ekonomiczna. Formułujemy ten wniosek, mając świadomość, że ustrój społeczny był w tym okresie wysoce opresyjny. To właśnie rodzina stała w opozycji do opresyjności systemu instytucjonalnego, stanowiąc swego rodzaju jednostkę zadaniową ułatwiającą funkcjonowanie w poszczególnych dziedzinach życia społecznego. Stanowiło to formę zaburzenia procesów rozwojowych, które w zachodnich społeczeństwach umożliwiały stopniowe usamodzielnianie się jednostek od rodziny i szerszych struktur społecznych. Być może więc owa specyfika polskiego systemu społecznego, polegająca na wzmacnianiu familizmu w końcowym okresie PRL, stanowiła okoliczność pogłębiającą spadek rozrodczości po 1989 roku, kiedy nowe warunki gospodarcze i systemowe zaczęły wyznaczać nowe wymogi wobec jednostek: elastyczność, mobilność, konkurencyjność, indywidualizm.

W okresie transformacji ustrojowej system uwarunkowań płodności cechował się brakiem wewnętrznej spójności wyznaczanym przez konflikt ról związanych z pełnieniem obowiązków domowych i aktywnością na konkurencyjnym rynku pracy. Jednak w odróżnieniu od krajów zachodnich, w Polsce konflikt ten był potęgowany przez pogorszenie warunków gospodarczych, niestabilność warunków pracy, i przede wszystkim – ograniczenie przez państwo zakresu polityki rodzinnej. W naszym mniemaniu do najważniejszych czynników wpływających na odraczanie małżeństwa i płodności i rezygnację z zakładania związków czy rodzicielstwa należało wydłużanie się czasu edukacji, intensyfikacja pracy zawodowej oraz prekaryzacja zatrudnienia. Na spadek małżeństwa i płodności wpływ miało wiele czynników. Odwołując się do teorii P. McDonalda, wysuwamy na pierwszy plan konflikt ról zawodowych i rodzinnych kobiety, uważamy jednak za niezbędne zniuansowanie wniosków w odniesieniu do Polski. W przeciwieństwie do okresu PRL, po 1989 roku praca kobiet zaczęła być uznawana za pełnowartościową, ale jednocześnie zaobserwowano lukę płacową oraz bariery awansu, które sprawiają, że wymagania wobec kobiet pozostają wyższe niż wobec mężczyzn. Równocześnie w polskich gospodarstwach domowych utrzymuje się nierówny podział obowiązków domowych, w szczególności związanych z opieką nad dziećmi. Niedostateczna publiczna infrastruktura pozarodzinnych form opieki nad małymi dziećmi oraz brak promocji równego podziału zadań pomiędzy partnerów potęguje konflikt strukturalny.

Dodatkową specyfiką Polski była gwałtowność przejścia od gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej. Wywołało to nagły wzrost stopy zwrotu z edukacji, co odnosi się nie tylko do osób wchodzących na rynek pracy i odraczających płodność, ale i młodzieży. Użyteczna jest tutaj koncepcja R. Freedmana (1975) – rodzice świadomi są rosnących kosztów posiadania dzieci i uwzględniają je w swoich pla-

⁴² Wydaje się więc, że żaden z czynników pozademograficznych nie był nadrzędny, ważniejszy od pozostałych dla procesów reprodukcyjnych.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

nach prokreacyjnych. Przełożenie tych – by użyć pojęcia M. Fishbeina i I. Ajzena (2010) – intencji na zachowania umożliwia w pełni skuteczna antykoncepcja. W naszej interpretacji wpływ neoliberalnych przemian i, co charakterystyczne dla Polski, nagły wzrost kosztów posiadania dziecka oraz ograniczenie polityki rodzinnej państwa, miały efekt synergiczny dla malejącej płodności.

Nadchodzące lata mogą przynieść nieznaczną poprawę wskaźników płodności ze względu na mechanizm translacji demograficznej i wyhamowanie procesu odraczenia momentu założenia rodziny, a także powolne zmiany w opisywanych procesach w makroskali. Mają one charakter kulturowy (coraz bardziej sprawiedliwy podział obowiązków domowych między partnerami), ekonomiczny (spadek bezrobocia, stabilniejsze formy zatrudnienia) oraz polityczny (przyjęcie proaktywnej postawy przez decydentów).

LITERATURA

- Ajzen I., 1985, *From intentions to actions: A theory of planned behavior*, [w:] J. Kuhl, J. Beckman (red.), *Action-control: From Cognition to Behavior* (s. 11–39), Springer, Heidelberg.
- Ajzen I., 2012, *The theory of planned behavior*, [w:] P.A. Lange, A.W. Kruglanski, E.T. Higgins (red.), *Handbook of Theories of Social Psychology* t. 1 (s. 438–459), Sage, London.
- Baranowska A., 2009, *Decyzje kobiet u progu wejścia w dorosłość: Inwestycje w karierę zawodową czy rodzinną? Rola kapitału ludzkiego i uwarunkowań instytucjonalnych*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce* (s. 175–196), Scholar, Warszawa.
- Beck-Gernsheim E., 1998, *On the Way to a Post-Familial Family. From a Community of Need to Elective Affinities*, „Theory, Culture and Society”, vol. 15, nr 3, 53–70.
- Becker G., 1960, *An economic analysis of fertility*, [w:] A.J. Coale (red.), *Demographic and Economic Change in Developed Countries* (s. 209–240), Princeton University Press, Princeton.
- Becker G., 1973, *A Theory of Marriage*, „Journal of Political Economy”, vol. 81, nr 4, 813–846.
- Becker G., 1974, *A Theory of Social Interactions*, „Journal of Political Economy”, vol. 82, nr 6, 1063–1093.
- Bongaarts J., 1978, *A Framework for analyzing the proximate determinants of fertility*, „Population and Development Review”, vol. 4, nr 1, 105–132.
- Bongaarts J., Feeney G., 1998, *On the quantum and tempo of fertility*, „Population and Development Review”, vol. 24, nr 2, 271–291.
- Borowik I., 2002, *Przemiany religijności polskiego społeczeństwa*, [w:] M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku* (s. 381–397), Scholar, Warszawa.
- Brien M., Lillard L., Stern S., 1999, *Cohabitation, Marriage and Divorce in a Model of Match Quality*, Working Paper, University of Virginia.
- Caldwell J.C., 1982, *Theory of Fertility Decline*, Academic Press, London.
- CBOS, 2012, *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny* (No. BS/61/2012), http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_061_12.PDF (data dostępu: 17.11.2016).
- CBOS, 2013, *Postawy prokreacyjne kobiet* (No. BS/29/2013), http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_029_13.PDF (data dostępu: 17.11.2016).
- CBOS, 2015, *Kanon wiary Polaków* (No. 29/2015), <http://badanie.cbos.pl/details.asp?q=a1&id=5146> (data dostępu: 17.11.2016).
- Coale A.J., 1973, *The demographic transition reconsidered*, [w:] *International Population Conference, t. 1* (s. 53–72), International Union for the Scientific Study of Population, Liège.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

- Coale A.J., 1986, *Population trends and economic development*, [w:] J. Menken (red.), *World Population and U.S. Policy: The Choices Ahead* (s. 96–104), Norton, New York.
- Connolly C., 1998, *The Description of Gay and Lesbian Families in Second-Parent Adoption Cases*, „Behavioral Sciences & the Law”, vol. 16, nr 2, 225–236.
- Cover S., 1989, *Role overload, role conflict and stress: Addressing consequences of multiple role demands*, „Social Forces”, vol. 67, 965–982.
- Czapiński J., Panek, T., 2007, *Diagnoza społeczna 2007*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Davis K., Blake J., 1956, *Social Structure and Fertility: An Analytic Framework*, „Economic, Development and Cultural Change”, vol. 4, nr 3, 211–235.
- Demeny P., 2011, *Population Policy and the Demographic Transition: Performance, Prospects, and Options*, „Population and Development Review”, vol. 37, nr 1, 249–74.
- Domański H., 1999, *Zadowolony niewolnik idzie do pracy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Duch-Krzyszczak D., 1996, *O podziale władzy i obowiązków w rodzinie*, [w:] J. Sikorska (red.), *Kobiety i ich mężowie. Studium porównawcze* (s. 137–157), IFiS PAN, Warszawa.
- Duszczyk M., Lesińska M., 2016, *Upolitycznienie Procesów Demograficznych – Próba Podejścia Teoretycznego*, „Problemy Polityki Społecznej”, nr 3/34, 13–25.
- Easterlin R.A., 1978, *The economics and sociology of fertility: a synthesis*, [w:] C. Tilly (red.), *Historical Studies of Changing Fertility* (s. 57–133), Princeton University Press, Princeton.
- Engelhardt H., Prskawetz A., 2004, *On the Changing Correlation Between Fertility and Female Employment over Space and Time*, „European Journal of Population”, vol. 20, nr 1, 35–62.
- Eurostat, 2015, *EUROPOP2013 – Population projections at national level*, zasób internetowy, http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=proj (data dostępu: 12.11.2016).
- EVS, 2011, *EVS – European Values Study 1990 – Integrated Dataset*, <https://doi.org/10.4232/1.10790> (data dostępu: 12.11.2016).
- Fidelis M., 2015, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- Fishbein M., Ajzen I., 2010, *Predicting and Changing Behavior: The Reasoned Action Approach*, Taylor & Francis Group, New York.
- Fisher H.E., 1994, *Anatomia miłości: Historia naturalna monogamii, cudzołóstwa i rozwodu*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Flandrin J.L., 1998, *Historia rodziny*, Liga Republikańska, Warszawa.
- Frączak E., Ptak-Chmielewska A., Pęczkowski M., Sikorska I., 2011, *Płodność i małżeństwo w Polsce – analiza kohortowa: kohorty urodzeniowe 1911–1986*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Freedman R., 1975, *The Sociology of Human Fertility*, Irvington, New York.
- Freedman R., 1987, *Fertility determinants*, [w:] J. Cleland, C. Scott (red.), *The World Fertility Survey: An Assessment* (s. 773–795), Clarendon Press, Oxford.
- Frejka T., Sobotka T., 2008, *Fertility in Europe: Diverse, Delayed and below Replacement*, „Demographic Research”, vol. 19, 15–46.
- Gawrycka M., Wasilczuk J., Zwiech P. (red.), 2010, *Szklany sufit i ruchome schody – Kobiety na rynku pracy*, CeDeWu, Warszawa.
- Giza-Poleszczuk A., 2002, *Rodzina i system społeczny*, [w:] M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku* (s. 272–293), Scholar, Warszawa.
- Gołata E., 1995, *Małżeństwo a bezrobocie*, [w:] J. Paradysz (red.), *Badanie koniunktury demograficznej. Materiały z konferencji, Baranowo, 7–9.12.1994* (s. 108–119), Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Goode W., 1960, *A theory of role strain*, „American Sociological Review”, vol. 25, 483–496.
- GUS, 2004, *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy*, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/f_kobiety_mezczyzni_na_ryнку_pracy_2004.pdf (data dostępu: 17.11.2016).
- GUS, 2014a, *Prognoza ludności na lata 2014–2050*, GUS, Warszawa.
- GUS, 2014b, *Rocznik Statystyczny Pracy 2014*, GUS, Warszawa.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

- GUS, 2015, *Budżet czasu ludności 2013. Część I*, http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/19/1/1/budzet_czasu_ludnosci_2013r.pdf (data dostępu: 12.11.2016).
- GUS, 2016, *Baza demografia*, GUS, Warszawa, zasób internetowy, demografia.stat.gov.pl/bazademografia/ (data dostępu: 26.06.2016).
- Hardy J., 2009, *Poland's new capitalism*, Pluto Press, London.
- Holzer-Żelaźewska D., Tymicki K., 2009, *Cohort and period fertility of Polish women 1945–2008*, „Studia Demograficzne”, nr 1/155, 48–69.
- Iglicka K., 1989, *Bezpośrednie czynniki płodności*, „Studia Demograficzne”, nr 3/97, 37–54.
- Inglehart R., 1997, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Janowska Z., Martini-Fiwek J., Góral Z., 1992, *Bezrobocie kobiet w Polsce*, Fundacja im. Friedricha Eberta, Warszawa.
- Jarosz D., 2000, *Kobiety a praca zawodowa w Polsce w latach 1944–1956. Główne problemy w świetle nowych badań źródłowych*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i praca: wiek XIX i XX: Zbiór studiów* (s. 217–41), DiG, Warszawa.
- Jarska N., 2011, *Praca zawodowa robotnic w Polsce w latach 1945–1970 na tle porównawczym*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica”, nr 5/87, 115–127.
- Jaruga I., 1999, *Proximate fertility determinants. Application of Bongaarts' model for Poland, the years 1991 and 1995*, „Studia Demograficzne”, nr 2/136, 63–87.
- Jasińska-Kania A., 2012, *Zmiany wartości Polaków a procesy transformacji, europeizacji i globalizacji*, [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie* (s. 318–341), Scholar, Warszawa.
- Jasińska-Kania A., Konieczna J. i Marody M., 2012, *EVS – European Values Study 1999 – Poland*, zasób internetowy, <http://zacat.gesis.org/webview/index/en/ZACAT/ZACAT.c.ZACAT/European-Values-Study-EVS-.d.5/EVS-1999-3rd-wave.d.2/EVS-European-Values-Study-1999-Poland/fStudy/ZA3794> (data dostępu: 17.11.2016).
- Jóźwiak J., Paradysz J., 1993, *Demograficzny wymiar aborcji*, „Studia demograficzne”, nr 1/111, 31–41.
- Kohler H.P., Billari F., Ortega J.A., 2001, *Towards a theory of lowest-low fertility*, Working Paper, 32, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Kordasiewicz A., 2016, *(U)sluży domowe. Przemiany relacji społecznych w płatnej pracy domowej*, Wydawnictwo UMK, Warszawa–Toruń.
- Korolczuk E., Hryciuk R. 2010, *Poland*, [w:] A. O'Reilly, (red.), *Encyclopedia of Motherhood*, t. 3 (s. 990–991), SAGE Publications Ltd., Los Angeles.
- Kotowska I.E., 1995, *Discrimination against Women in the Labor Market in Poland during the Transition to a Market Economy*, „Social Politics”, vol. 2, nr 1, 76–90.
- Kotowska I.E., 1999, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego* (s. 11–33), Monografie i Opracowania 461, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Kotowska I.E., 2004, *Zmiany demograficzne a przyszły rynek pracy*, [w:] S. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku* (s. 115–138), IPiSS / GUS, Warszawa.
- Kotowska I.E., 2005, *Europa wobec przeobrażeń rodziny. Czy potrzebna jest europejska strategia prorodzinna?*, [w:] M.J. Radło (red.), *Zielona Księga PFSL. Polska wobec redefinicji Strategii Lizbońskiej* (s. 223–241), Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa-Gdańsk.
- Kotowska I.E., 2009, *Zmiany modelu rodziny a zmiany aktywności zawodowej kobiet w Europie*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce* (s. 15–29), Scholar, Warszawa.
- Kotowska I.E., 2014, *Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny* (s. 41–50), Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, zasób internetowy, http://www.diagnoza.com/pliki/raporty_tematyczne/Niska_dzietnosc_w_Polsce.pdf (data dostępu: 17.11.2016).

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

- Kotowska I.E., Józwiak J., Matysiak A., Baranowska A., 2008, *Poland: Fertility Decline as a Response to Profound Societal and Labour Market Changes?*, „Demographic Research”, vol. 19, 795–854.
- Kotowska I., Sztanderska U., Wóycicka I., 2009, *Scenariusz modernizacji polityki społecznej. Stymulowanie wzrostu aktywności ekonomicznej i dzietności kobiet*, [w:] I. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce* (s. 261–280), Scholar, Warszawa.
- Kowalska A., 1999, *Zmiany na rynku pracy w okresie transformacji*, „Monografie i Opracowania/Szkoła Główna Handlowa”, 461, 35–81.
- Kowalska I., 1993, *Problem aborcji na tle postaw i zachowań w zakresie regulacji urodzeń (wyniki ankietowego badania przemian rodziny i wzorców dzietności)*, „Studia demograficzne”, 1/111, 43–85.
- Krzyżowski Ł., Mucha J., 2012, *Opieka społeczna w migranckich sieciach rodzinnych: Polscy migranci w Islandii i ich starzy rodzice w Polsce*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1/56, 191–217.
- Kuciarska-Ciesielska M., Marciniak G., Paradysz J., 1993, *Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki*, GUS, Warszawa.
- Kurkiewicz J., 1998, *Modele przemian płodności w wybranych krajach europejskich w świetle drugiego przejścia demograficznego*, „Zeszyty Naukowe / Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Seria Specjalna: Monografie”, nr 131.
- Kurkiewicz J., 2008, *Przemiany zachowań demograficznych społeczeństwa rozwiniętego*, [w:] J. Kurkiewicz, B. Podolec (red.), *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania procesów ludnościowych i kształtowania się potrzeb* (s. 93–106), Prace z zakresu statystyki i demografii, nr 1/1, Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.
- Kurowska A., 2012, *Wpływ wybranych instrumentów polityki rodzinnej i polityki zatrudnienia na dzietność oraz aktywność zawodową kobiet*, „Polityka Społeczna”, nr 11/12, 14–19.
- Kurzynowski A., 2000, *Przemiany wzorów karier zawodowych kobiet w latach 1950–1989*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i praca: Wiek XIX I XX: Zbiór Studiów* (s. 189–215), DiG, Warszawa.
- Lasch C., 1977, *Family is a haven in a heartless world*, Basic Books, New York.
- Leibenstein H., 1957, *Economic Backwardness and Economic Growth*, Wiley, New York.
- Lesthaeghe R., van de Kaa D., 1986, *Twee demografische transitie?*, [w:] D.J. van de Kaa, R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking, groei en krimp* (s. 9–24), Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Luci-Greulich A., Thévenon O., 2013, *The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries*, „European Journal of Population”, vol. 29, nr 4, 387–416.
- Maciąg R., 2007, *Społeczna konstrukcja i społeczne wykorzystanie danych medycznych. Przypadek aborcji*, Niepublikowana. praca doktorska, Instytut Socjologii UW, Warszawa.
- Majka-Rostek D., 2011, *Współczesne wzorce nowego ojcostwa*, [w:] M. Świątkiewicz-Mośny (red.), *Rodzina: Kondycja i przemiany* (s. 103–116), Seria Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mandal E., 1995, *Seksizm a bezrobocie kobiet. Mity i rzeczywistość*, [w:] Z. Ratajczak (red.), *Bezrobocie. Psychologiczne i społeczne koszty transformacji ustrojowej* (s. 63–70), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Marciniak G., 2015, *Prognoza demograficzna GUS dla Polski 2014–2050. Porównania międzynarodowe*, [w:] Rządowa Rada Ludnościowa, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2014–2015* (s. 290–306), Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., 2000, *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią w współczesnej Polsce*, [w:] M. Marody (red.), *Między rynkiem a etatem: Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości* (s. 44–74), Scholar, Warszawa.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., 2004, *Przemiany więzi społecznych: zarys teorii zmiany społecznej*, Scholar, Warszawa.
- Matysiak A., 2009, *Zatrudnienie kobiet w Polsce a posiadanie dzieci: Bariera czy warunek?*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce* (s. 197–232), Scholar, Warszawa.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

- Matysiak A., Vignoli D., 2008, *Fertility and Women's Employment: A Meta-analysis*, „European Journal of Population”, vol. 24, nr 4, 363–384.
- McCall G.J., Simmons J.L., 1966, *Identities and interactions*, Free Press, New York.
- McDonald P., 2000, *Gender Equity in Theories of Fertility Transition*, „Population and Development Review”, vol. 26, nr 3, 427–39.
- Mishtal J.Z., 2009, *Understanding Low Fertility in Poland: Demographic Consequences of Gendered Discrimination in Employment and Postsocialist Neoliberal Restructuring*, „Demographic Research”, 21, 599–626.
- Mynarska M., Matysiak A., Rybińska A., 2014, *Którędy do bezdzietności? Analiza ścieżek życia kobiet, które nigdy nie zostały matkami*, [w:] A. Matysiak (red.), *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce* (s. 105–131), Scholar, Warszawa.
- Nowak S., 1986, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa.
- Nowicka W., 2007, *Ustawa antyaborcyjna w Polsce – stan prawny i rzeczywisty*, [w:] W. Nowicka (red.), *Prawa reprodukcyjne w Polsce. Skutki ustawy antyaborcyjnej. Raport* (s. 19–53), Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, Warszawa.
- Okólski M., 1984, *Zapobieganie i przerywanie ciąży w Polsce*, „Studia demograficzne”, nr 2/ 76, 45–69.
- Okólski M., 1990, *Ramy koncepcyjne zintegrowanej teorii płodności*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego* (s. 246–53), PWE, Warszawa.
- Okólski M., 2002, *Przemiany ludnościowe we współczesnej Polsce w perspektywie minionego stulecia*, [w:] M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku* (s. 27–66), Scholar, Warszawa.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Scholar, Warszawa.
- Okólski M., 2006, *Płodność i rodzina w okresie transformacji*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian* (s. 103–144), Scholar, Warszawa.
- Okólski M., Fihel A., 2012, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Scholar, Warszawa.
- ONZ, 2015a, *Generations & Gender Programme: Survey Instruments*, United Nations, New York-Geneva, <http://www.ggp-i.org/data/online-codebook> (data dostępu: 12.11.2016).
- ONZ, 2015b, *World Population Prospects, the 2015 Revision*, United Nations, New York.
- Ossowski S., 1967, *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła, t. 3*, PWN, Warszawa.
- Paradysz J., 1990, *Reprodukcja ludności w Polsce. Studium metodologiczno-poznawcze*, Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Warszawa.
- Philipov D., 2002, *Fertility in Times of Discontinuous Societal Change: The Case of Central and Eastern Europe*, Working Paper, 24, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Radzikowska B., 1995, *Płodność w Polsce w kontekście teorii przejścia demograficznego. Modelowanie i prognozowanie*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Rybińska A., 2016, *Jak młode pokolenia wchodzi w dorosłość?*, [w:] I.E. Kotowska, A. Matysiak, M. Mynarska (red.), *Od opuszczenia domu rodzinnego do przejścia na emeryturę. Życie Polaków w świetle danych z badania ankietowego Generacje i Rodziny* (s. 10–11), SGH, Warszawa.
- Siemieńska R., 1983, *Women and the Family in Poland*, [w:] E. Lupri (red.), *The Changing Position of Women in Family and Society: A Cross-National Comparison* (s. 276–295), E.J. Brill, Leiden.
- Sikorska J., 1987, *Konsumpcja w warunkach regresu*, [w:] L. Beskid (red.), *Warunki i sposób życia społeczeństwa polskiego w sytuacji regresu* (s. 21–35), Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa.
- Sikorska J., 2013, *Życie rodzinne*, [w:] A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie* (s. 185–228), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Slany K., 2002, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, „Nomos”, Kraków.
- Sobotka T., Wolfgang L., Philipov D., 2005, *Missing Births: Decomposing the Declining Numbers of Births in Europe into Tempo, Quantum and Age Structure Components*, Vienna Institute of Demography, Vienna.

Agnieszka Fihel, Marta Kielkowska, Agnieszka Radziwinowiczówna, Anna Rosińska

- Sokołowska M., 1973, *Frauenemanzipation und Sozialismus Das Beispiel der Volksrepublik Polen*, Rowohlt Verlag, Reinbek.
- Sokołowska M., 1977, *Women's Emancipation and Socialism: The Case of the People's Republic of Poland*, Baywood Publishing, New York.
- Stefańska A., 2008, *Zatrudnienie kobiet w Europie a ekonomiczne modele rodziny*, nieopublikowana praca magisterska, ISiD SGH, Warszawa.
- Szlendak T., 2010, *Socjologia rodziny: ewolucja, historia, zróżnicowanie*, PWN, Warszawa.
- Sztanderska U., Grotkowska G., 2009, *Rynek pracy kobiet w Polsce w latach 1992–2007*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce* (s. 57–98), Scholar, Warszawa.
- Szukalski P., 2004, *Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce*, [w:] A. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim* (s. 111–142), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Świda-Ziemia H., 1995, *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Tarkowska E., Tarkowski J., 1990, *Aморalny familizm, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych*, [w:] E. Wnuk-Lipiński (red.), *Grupy i więzi w systemie monocentrycznym* (s. 37–69), IFiS PAN, Warszawa.
- Thévenon O., Luci A., 2012, *Reconciling Work, Family and Child Outcomes: What Implications for Family Support Policies?*, „Population Research and Policy Review”, vol. 31, nr 6, 855–82.
- Titkow A., 1995, *Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości*, [w:] A. Titkow, H. Domański (red.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce* (s. 9–39), Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Titkow A., Duch-Krzyszczak D., 2009, *Intencje i decyzje prokreacyjne w społeczeństwie polskim a polityka przyjazna prokreacji*, „Studia Demograficzne”, 1/155, 70–97.
- Transparency International, 2017, *Corruption Perceptions Index 2016*. https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 (data dostępu: 28.06.2017).
- Tryfan B., 1987, *Kwestia kobieca na wsi*, PWN, Warszawa.
- Tymicki K., 2008, *Przemiany wzorca dzietności w Polsce w latach 1985–2007. Analiza i opracowanie danych z rejestracji urodzeń. Raport z badań*, Instytut Statystyki i Demografii SGH, Warszawa.
- Ulrich R.E., 2001, *Most European Women Use Contraceptives*, <http://www.prb.org/Publications/Articles/2001/MostEuropeanWomenUseContraceptives.aspx> (data dostępu: 13.11.2016).
- Urbańska S., 2015, *Matka Polka na odległość: z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989–2010*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- van de Kaa D.J., 1987, *Europe's second demographic transition*, „Population Bulletin”, vol. 42, nr 1, 3–24.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Krzyszkowski J., 1990, *Młode małżeństwa w wielkim mieście*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź.
- Welzel C., 2006, *A Human Development View on Value Change Trends (1981–2006)*, Istanbul, zasób internetowy, http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/article_base_83 (data dostępu: 13.11.2016).
- Wilson E.O., 1998, *O naturze ludzkiej*, Zysk i S-ka, Warszawa.
- Zwiech P., 2010, *Segregacja zawodowa kobiet w Polsce*, [w:] M. Gawrycka, J. Wasilczuk, P. Zwiech (red.), *Szklany sufit i ruchome schody – Kobiety na rynku pracy* (s. 29–44), CeDeWu – Wydawnictwa fachowe, Warszawa.

Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy

DETERMINANTS OF FERTILITY DECLINE
IN POLAND
– A THEORETICAL SYNTHESIS

ABSTRACT

This paper presents a theoretic synthesis of determinants of fertility decline in Poland in the post-war period. The differences in fertility determinants between the communist and post-communist periods are of particular interest.

First, we present the changes in the number of births and their direct determinants: the number of women in reproductive age, forming lasting heterosexual relationships and the quantum and timing of fertility. The births' decline in Poland is attributed to both quantum and timing effects and changes of union formation. In the second part, we discuss indirect determinants of fertility change by referring to main theoretical approaches to nuptiality and fertility, and by making use of research conducted in Poland.

In the last section, we present a conceptual model distinguishing fertility determinants operating on the interconnected levels of production and reproduction system (the macro level), labour market and family (the meso level), and work and family social roles (the micro level). By showing how different factors operated differently in the Polish People's Republic (until 1989) and during the post-communist transition, we analyse links between these determinants and importance of each of them.

Keywords: natality, fertility trends, nuptiality, post-communist transition, conceptual model of fertility change